

Ք Ր Ո Ն Ի Կ

ՄԱՀԵՐ (ՔԻՓԼԻՆԿ, ՊՈՒՐԺԷ, ՀԱՆՐԻ ՏԸ ԲԵՆԵԻԷ, ՄԱՔՍԻՄ ԿՈՐՔԻ, ԲԱՐԳԷՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, ԱՂԱՍԻ ԽԱՆՁԵԱՆ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱԲԵԼԵԱՆ, ՏՕՔԹ. ՊԱՐԹԸՆ, ԿԻՒՍԹԱՎ ՔԱՆ, ՄԻՔԱՅԷԼ ՄԻՆԱՍԵԱՆ, ՓԱՅԼԱԿ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ, ՓՐՈՖ. ԱՆԹՈՒԱՆ ՄԷՅԵԷ), ՅՈՒՅԱՀԱՆԳԷՍՆԵՐ ԵՐԵՒԱՆ ՈՒ ՄՈՍԿՈՒԱ,
ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Աշխարհ ներկայ տարուան ընթացքին քանի մը մտաւորական մեծ գէմքեր կորսնցուց, Ռուսիոյ Քիփլինկ, Փօլ Պուրժէ, Հանրի տը Բէնեիէ, Մաքսիմ Կորքի, առաջին երկուքն ու վերջինը՝ տիեզերահռչակ վարպետներ, երբորդը՝ զրական ու գրասիրական ընտրանքներուն համար մեծապէս յարգի, ամենքն ալ իրենց տաղանդին չափը լիովին տուած, իրենց զործը՝ կարելի է ըսել՝ աւարտած:

Պիտի չփորձեմ՝ նոյն իսկ հակիրճ կերպով՝ ընտրուել ատոնց ամէն մէկուն զրական վաստակի նկարագիրը. քանի մը տողով անհնար է ատիկա ընել, ամբողջական պատկերացման մը ու մեկնաբանման մը համար բազմաթիւ էջեր պէտք են, եւ Անահիտի ծաւալը չատ անձուկ է. ու արդէն չէ՞ որ այդպիսի մեծանուն գէմքերու վրայ եւրոպական ու ամերիկեան հանդէսներ ու լրագիրներ գրեցին՝ անոնց մահուան առթիւ՝ ինչ որ էական էր ըսել: Ես հոս կ'ուզեմ միայն յարգանքի քանի մը բառով ողջունել այդ հոյակապ գէմքերուն մեկնումը այս աշխարհէն որուն գեղեցկութեան զանձարանը ճոխացնող ոգիներ եղան: Քիփլինկ, արտակարգ վիպող, արդիական դիւցադներգակ, բանաստեղծ այնքան իր կուռ ու շողշողուն արձակին որքան իր ջղուտ ոտանաւորներուն մէջ, «Բրիտանական կայսրութեան Հոմերոսը»,

ինչպէս անուանեցին զինքը. Պուրժէ, Պալլաքի եւ Ֆլուէրի, այդ տիտաններուն, յաջորդող մեծարժէք վիպասաններէն մին, վերլուծող, հոգեբան վիպասան մը, թերեւս չափազանց վերլուծող, տիպարներուն եւ կացութիւններուն հոգեբանութիւնը աւելի մանրակրկիտ մեկնաբանութիւններով քան զործողութեամբ պարզող, նուազ իսկական վիպասան քան Մոփասանն ու Տօտէն, աւելի ուժեղ իբր խորաթափանց զրական քննադատ քան իբր վիպասան: Հանրի տը Բէնեիէ, Փրանս. խորհրդապաշտ բանաստեղծութեան ամենէն հմայիչ քնարերգակը՝ Սամէնին հետ, աւելի ճոխ ու ալիքաւ քան Սամէնը, Վերհարընին հետ՝ ամենէն ճարտար կիրարկիչը «աղատ ոտանաւոր»ին ինչպէս եւ ամենանուրբ վարպետ մը կանոնաւոր տաղաչափութեան, մեծագոյն գէմքերէն մին այն քերթողական շքեղ հոյիին որ՝ Պոտլերէն, Ժէրար տը Ներվալէն, Վիլիէ տը Լիլ Ատանէն, Պոտլերէն, Վերլէնէն ու Մալլարմէն յետոյ յայտնուելով եւ անոնց հանճարով բացուած ճամբան ընդլայնելով՝ շարունակեց վերանորոգումը եւ ճոխացումը Փրանսական բանաստեղծութեան: Հանրի տը Բէնեիէի մէջ՝ բանաստեղծին հետ կար նաեւ չահեկան վիպասան մը եւ զրական նուրբ քննադատ մը: Կորքի արժանաւոր յաջորդն էր ուս մեծ զրագէտ-

ներուն, էպէս, բնորոշապէս «նու» գրապէս վիպասաններուն, Տոսթոյեւսքիին ու Թոլսթոյին: Միստիքականօրէն յեղափոխական խառնուածքով գրապէս մը եղաւ ան, թշուառներու ճնշուածներու, տառապողներու հոգին ուժգնօրէն արտայայտող ու անոնց դատը զեղարուեստական բարձր արժէքով գործերու մէջ պաշտպանող գրապէսներէն մին: Գրող մը որ ցարական ընթերցանական անկումէն իսկ առաջ իր գործերուն մէջ այդ ոգին ցոյց կուտար, բնական է որ ուս պետութեան մէջ մարքսիզմի տարած յաղթանակէն յետոյ ջերմ համակրութեամբ կապուէր խորհրդային ընթերցան: Մեծ յարգանքը զոր կը վայելէր այդ ընթերցան գլխաւոր զեկամարներուն մօտ, ան գործածեց յօգուտ Գրականութեան եւ Արուեստի. կուսակցական, հատուածական վարդապետութեան մը բռնատիրոջ ու սահմանափակող, կաշկանդող ճնշումը մեղմացուց: «Պրոլետ-գրողի» եւ «Խորհրդային գրող»ի զանազանութեան՝ որ ծնունդ առած էր նոր ընթերցան տիրապետումէն ի վեր՝ ջնջուելուն պատճառ եղաւ. հզօրապէս նպաստեց որ նոր գրողները, յեղափոխական ներկայ փուլին արտայայտիչ գրողները, կապը չխզեն անցեալի մեծ հեղինակներու գրական ժառանգութեան՝ ինչպէս եւ ժողովրդական բանահիւսութեան հետ, այլ գիտնան՝ իրենց ձեւը ճոխացնելու համար՝ օգտուիլ հին վարպետներէն ու Ֆօլքլօրական գանձերէն: Խորհ. Միութեան բոլոր ժողովուրդներուն համար ծանր կորուստ մը եղաւ այդ մեծ գրապէսին եւ գրական իմաստուն խորհրդատուն անհետացումը:

Քիփիինկ եւ Հանրի տը Բէնեիէ քիչ ծանօթ էին մեր մէջ, որոշ ու սակաւաթիւ իրադէպներ միայն անոնց գործերուն մօտէն տեղեակ էին. գրեթէ ոչինչ ունինք այդ երկուքէն՝ հայերէնի թարգմանուած: Պուրժէ եւ Կորբի շատ ընտանի անուններ էին մեր մէջ. անոնց գործերը, գէթ գլխաւոր գործերը, շատերու ծանօթ էին. հանգուցեալ Զիֆթէ-Սարաֆը հրատարակած էր Պուրժէի Աշակերտը վէպին թարգմանութիւնը եւ անոր քանի մը նորավէպերը թարգմանուած էին քանի մը արեւմտահայերու կողմէ: Կորբիէն թէ՛ ուսաստանայեր եւ թէ՛ թրքահայեր բաւական էջեր թարգմանած են, մանաւանդ նորավէպեր ու պատմուածքներ. ու դեռ

երկու տարի առաջ էր որ Երեւանի մէջ լոյս տեսաւ Կորբիի քերթուածներուն տաղաչափեալ թարգմանութիւնը զոր կատարեր էր Զարենց շատ յաջող կերպով:

Կորբի բարեկամ մըն էր Հայոց. պատերազմէն առաջ, Փեթերսպուրկի մէջ, անոր զեկամարութեան տակ կատարուեցան խմբագրութիւնն ու հրատարակումը Հայ ժամանակակից մեծ արձակագիրներու հատընտիր էջերու ուսերէն թարգմանութեանց, կենսագրական ծանօթութիւններով եւ իր կողմէ յառաջարկով մը, այն միջոցին ուր՝ միւս կողմէ՝ Վալերի Պրիստոֆ ալ Հայ հին ու նոր յայտնի բանաստեղծներու լաւագոյն էջերուն ուսական թարգմանութեանց հաւաքածուի մը խմբագրութիւնը կը կատարէր՝ խումբ մը ուսուս ծանօթ գրողներու աշխատակցութեամբ:

Ներկայ տարին Հայ ժողովուրդին համար մանաւանդ ազիտարեր եղաւ՝ անկից խլելով, ետեւէ ետեւ, առաջնակարգ դէմքեր, եւ այնպիսի դէմքեր որոնց իւրաքանչիւրը իր տեսակին մէջ անփոխարինելի ուժ մը կը ներկայացնէր եւ որոնք գրեթէ բոլորն ալ իրենց գործը դեռ չէին վերջացուցած: Քանի մը ամիս առաջ, Թամանեանն ու Եղիշէ Թադէոսեանն է որ յանկարծ կը խաւարէին, երկու կատարներ Հայ արուեստի, որոնցմէ դեռ ա՛յնքան զեղեցիկ արտագրութիւններ կրնայինք սպասել. անոնց մէջ ամբարուած էր, իր լիակատար հասունութեան հասած, անձնագրով ամենանուրբ տաղանդի հետ, խոր հմտութիւն, կուսփորձառութիւն, անվրէպ ճաշակ, յատկութիւններ որոնց միացումը եւ այդ աստիճանով դարգացումը մէկ մարդու մէջ յաճախադէպ ըլլալէ հետո է: Թամանեանը մանաւանդ անհրաժեշտութիւն մըն էր Խորհ. Հայաստանի նոր Հայ ճարտարապետութեան մը ծաղկման հոյակապ ճիւղին գլուխը, իր իսկ յօրինած յատակագծով հետզհետէ կառուցուող մայրաքաղաք Երեւանի աստիճանական իրականացման ծանր ու թանկագին աշխատանքին առաջնորդ եւ մասնակից: Մէկ օրէն միւսը՝ այդ հսկայ ուժերը կորան: Եւ ահա յունիս ու յուլիս ամիսներու ընթացքին երկու — երեք շաբթուան նեղ միջոցին մէջ,

յաջորդաբար կորսնցուցինք Բարդէն կաթողիկոսը, Արեւիկան մեծ արուեստագէտը եւ ՊորՇ. Հայաստանի առաջին քաղաքացին, Աղասի Պանջեանը, Էրեքն ալ խոշոր դէմքեր, իւրաքանչիւրը իր ճիւղին ու շրջանակին մէջ թանկարժէք ուժ:

Բարգէն Ա. կաթողիկոս. — Արմաշի հայ կրօնական — մշակութային մեծ կրթարանին մէջ Օրմանեան եւ Դուրեան հոյակապ վարպետներուն շունչին տակ կազմուած անդրանիկ եկեղեցականներէն մին, Բարդէն Կիւլէսէրեան վարդապետը՝ Դպրեմանքէն ելած օրէն մինչեւ իր վաղաժամ մահուան օրը՝ հանդիսացաւ ազգասէր, հմուտ, եռանդուն, աշխատասէր մտաւորական մը, մեր ազնուազոյն ու բարձրազոյն եկեղեցական — ազգային գործիչներէն մին: Երիտասարդ հասակին մէջ անիկա, Ժողովրդանուէր սպասաւոր մեր ազգային մայրական եկեղեցւոյն, սիրով փութաց ընդունիլ պաշտօնները որ իրեն առաջարկուեցան Փոքր Ասիոյ գաւառական շրջաններէ ու մանաւանդ Թրքահայաստանի կարեւոր կեդրոնէ մը: Իբր առաջնորդ Սամսոնի, յետոյ Անկորայի հայ համայնքին, եւ մանաւանդ իբր առաջնորդ Տարօնի Հայութեան եւ վանահայր Ս. Կարապետի մեծահոգի վանքին, անիկա խղճամիտ, կարող, անձնուէր եւ հայրենասէր հոգեւորական գործիչի թանկագին յատկութիւններ ի յայտ բերաւ: Աւելնոտ սրտի մը կրակին, գաղափարապաշտ հոգիի մը թռիչքին՝ ան կը միացնէր ծրարներ իրականացնելու առակ գործնական ոգի, մեթոտիկ ու լուրջ աշխատողի կարողութիւն, գործ յաջողցնելու առաքինութիւն: Ուր որ պացած է ան, իր ճիւղերը դրական ու կարեւոր արդիւնք տուած են. այն մարդոցմէն էր ինք, որոնց համար Ժողովուրդը կ'ըսէ՝ «քառէն ջուր կը հանէ»:

Մեծ է ու բազմաձեւ՝ անոր վաստակը, ոչ միայն իբր եկեղեցական առաջնորդ, այլ իբր հմուտ քարոզիչ, իբր կարող ուսուցիչ, իբր ներհուն ու պրպտող բանասէր: Արմաշի դրպրեմանքին այդ նախկին աշակերտը օր մը հոն հրաւիրուեցաւ իբր վանահայր ու տեսուչ եւ իր հանրային գործունէութեան կարեւորագոյն շրջաններէն մին ունեցաւ այնտեղ՝ իր կարգին ինք ալ աշխատելով գիտակից ու նուիրուած

Բարգէն Ա. արքուսկից կաթողիկոս Կիլիկիոյ

հայ եկեղեցականներ պատրաստելու գործին: Յետոյ՝ Պոլսոյ մէջ, իբր քարոզիչ եւ իբր ուսուցիչ ան փայլեցաւ, ու նոյն ատեն Ազգային Մատենադարանի ձեռագիրներուն եւ հին գիրքերուն ուսումնասիրութեամբ զբաղեցաւ, իր բանասիրական կարեւոր աշխատութիւններէն մէկ քանին հրատարակեց, թէ՛ հատորի ձեւով, թէ՛ լոյս կրօնական — բանասիրական շարաթաթերթին մէջ որ իր ղեկավարութեան տակ արժէքաւոր պարբերաթերթ մը դարձաւ: Այդ միջոցին է որ Էրեւան եկան իր մեծ աշխատութիւնները Կոլոտ պատրիարքին, Մովսիս հայրապետական շրջանին վրայ, ու մանաւանդ Եղիշէ պատմադրի ու Վարդանանց դրուպի մասին իր ստուար ու ղեկեցիկ ուսումնասիրութիւնը որ Հանգիստ Ամսօրեային մէջ լոյս տեսաւ՝ հատորի մը մէջ ամփոփուելէ առաջ: Յետոյ անցնելով Ամերիկա, աւելի եւս ընդլայնեց իր մտաւոր զարգացումը, գործեց այնտեղ ալ՝ ամերիկահայ գաղութին մէջ՝ իբր քարոզիչ, հրատարակեց Տալոս շարաթաթերթը,

ուր շարունակեց իր բանասէրի և հրապարակազրի աշխատանքը: Եղիշէ Դուբեան սրբազանը, Երուսաղէմի պատրիարք ընտրուելէն անմիջապէս յետոյ, զայն հրաւիրեց ժառանգաւորաց Վարժարանին ու Սիոն պաշտօնաթերթին ի սպաս զնկու իր հմտութեան, և ունեցի ու լրջախոհութեան մեծ ուժերը, ինչ որ բրտան՝ ճոխ ու անմոռանալի արդիւնքով: Դուբեան պատրիարք, Մեսրոպ Նշանեան արքեպիսկոպոս և Բարդէն Կիւլէսէրեան արքեպիսկոպոս Երուսաղէմի Պատրիարքարանին, վանքին, տապարանին, ժառանգաւորաց Վարժարանին համար վերականգնման, վերծաղկման նոր ու փայլուն շրջան մը բացին, որ, անկից ի վեր աւելի ևս հարուստ ու ճաճանշաւոր, կը շարունակէ յառաջանալ՝ շնորհիւ Դուբեան Պատրիարքի արժանաւոր յաջորդին, Բարդէն կաթողիկոսի հոգիի ու տաղանդի եղբայրական ընկերով, Թորգոմ Պատրիարքի, իմաստուն ու բեղմնաւոր զեկափարութեան: Հուսկ ապա, Կիլիկիոյ ծերունազարդ Հայրապետը՝ Սահակ Բ., սրտով ու մտքով մեծ այդ զերազանց Հայը, Սոյ յարազիր Աթոռ Սուրբոյ մէջ հաստատելու և անոր կից կրօնական և ազգային կրթարան մը հիմնելու զեղեցիկ զազափարին կառնած, տեսնելով ինքզինքը տարիներու և վիշտերու քնոյն տակ կ'ըսէ և զգալով որ պիտի չկարենար այս ծանր գործը միայնակ ի զլուխ հանել, խոհեմութիւնն ու ազնուութիւնն ունեցաւ Բարդէն արքեպիսկոպոսը իբր աջակից հրաւիրելու, անուանեց և օժեց զայն աթոռակից կաթողիկոս, և Բարդէն Ա. աթոռակից կաթողիկոսը լիովին արդարացուց յոյսերը զոր իր վրայ դրած էր ալեւոր Հայրապետը, զոր իր վրայ դրած էր նաեւ ամբողջ Հայ ժողովուրդը: Անթիլիասի կաթողիկոսարանը, իր զարանոցով, իր Հասկ պաշտօնաթերթով, վերջին տարիներու ընթացքին Սուրբոյ Հայ մեծ համայնքի ծոցին մէջ իբր ազգային կեդրոն իր ունեցած լուրջ ու շինիչ գործունէութեամբ, զխաւորապէս Բարդէն կաթողիկոսի անսպասեալ ծերունի ու անձնութեան, գործիչի և վարիչի հազուադիւս կարողութեանց կը պարտինք:

Իր կեանքի վերջին շրջանին այդ ծանր գոր-

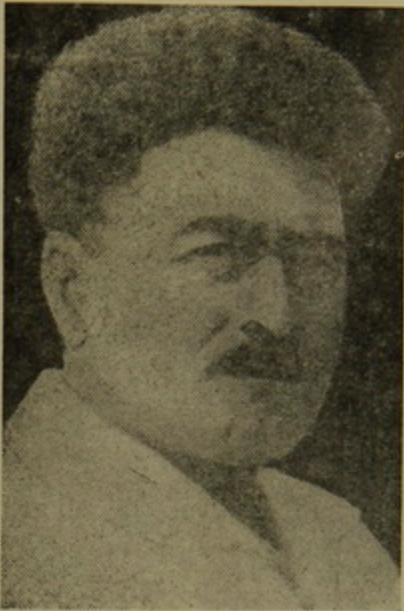
ծին լծուած, իր վատառողջ մարմնոյն ամբողջ ուժը անոր նուիրելու ստիպուած, ան նորէն միջոց գտեր է, Հասկի խմբագրութենէն զատ՝ շարագրելու Հայ - Կիլիկիոյ Հասկեան մենագրութիւնը որ նոր լոյս տեսաւ և Կիլիկիոյ կաթողիկոսներու Պատմութիւն մը, ստուար աշխատութիւն որ անտիպ է դեռ և որ, Եղիշէի վրայ իր մասնագիտական ուսումնասիրութեան և այլ բանասիրական կարեւոր աշխատութեանց հետ, անշուշտ պիտի կազմէ իր խուզարկու և խոհական գրչին մնացուն արտագրութիւններէն մին:

Մարգր՝ Բարդէն կաթողիկոսին մէջ՝ այնքան քնքուշ ու ազնիւ էր որքան գործիչը կորովի և հոգ: Անոնք որ մօտէն ճանչցած են զինքը, զիտեն թէ ի՞նչ անկեղծ ու ջերմ գործով լի սիրտ մը կը բարախէր անոր մէջ անոնց հանդէպ որոնց համար բարեկամութիւնն ունէր: Եւ երբեք չեմ կրնար մոռնալ այն սրտաշարժ ծայրայեղութիւնը որուն հասցուց ինծի հանդէպ իր ունեցած բարեկամութեան արտայայտութիւնը, 1914ի սկիզբները, երբ հանգուցեալ Զօհրապը կազմեց Պոլսոյ մէջ յորելեանական յանձնաժողով մը տօնելու համար այս տողերը զրոգին զրական գործունէութեան քսանեւհրնգամակը. անիկա Պայքարին մէջ հրատարակեց իր սիրած մէկ մտաւորականին մասին, ոչ թէ մէկ յօդուած, այլ ամբողջ շարք մը:

Զգարմացայ բնաւ լրադրաց հրատարակած նկարագրութիւններէն, և մանաւանդ ստանուծով մը ստորագրուած այն վեհաշունչ նկարագրութենէն ուր Թորգոմ պատրիարքի ոճը նըշմարեցի, ի՞նչ խոր յուզմունքով, ի՞նչ դառն կսկիծով իր ընկերները, աշակերտները, և ամբողջ Հայ ժողովուրդը պաշարեր են անոր զազաղը: Արտասահմանի գրեթէ բովանդակ Հայ մամուլը անվերապահ զովեւորի արտայայտութիւններով ողջունեց մեկնումը այդ մեծ գործիչին. և այդ արտայայտութեանց մէջ առաջին տեղը կը բռնէ այն մեծարժէք յօդուածներու և ոտանաւոր ու արձակ քերթուածներու փունջը զոր տուաւ Սիոնը իր վերջին թիւին մէջ և ուր ա՛յնքան զեղեցիկ է Թորգոմ պատրիարքի ողբերգը իր մտաւոր եղբոր հոգւոյն ուղղուած:

Աղասի Խանգեան. — Անակնկալ եւ մեծապէս տխրաութիւն դէպք մը եղաւ Աղասի Խանգեանի եղերական մահը: Պատճառները որոնք յառաջ բերին չբացուիմը այդ երիտասարդ դործիչին որ համակ եռանդ էր ու նուիրում եւ որ մօտ ութ — ինը տարիէ ի վեր՝ իրր Խ. Հայաստանի ղեկավարներուն առաջինը, անսպառ աշխատասիրութիւն ցոյց տուած էր, եւ զործիչի ձիրքեր՝ խօսելու եւ գրելու փայլուն կարողութեանց հետ, որոնց մէջ կը զգացուէին զարգացած միտք մը եւ կրակոտ հոգի մը, մեղի որոշապէս ծանօթ չեն: Ինչ որ այդ մասին զբուռեցաւ արտասահմանի մէջ, հիմնուած է ենթադրութեանց վրայ, ճշմարտութիւնը ամբողջապէս եւ անայլայլ կերպով չպիտի կարենայ յայտնուիլ մեղի՝ մինչեւ որ վաւերական ու լիակատար տեղեկութիւններ չունենանք: Գալով պաշտօնական յայտարարութեանց, որոնք հանդուցեալին անձնասպանութիւնը կը յիշատակեն առանց ու եւ է մանրամասնութիւն տալու եւ որոնք դատապարտութեան ու անարգանքի բառեր միայն կը պարունակեն անոր մասին ու տարիներով չարաչար աշխատած, իր երկրին ու ժողովուրդին ու ամբողջ Խ. Սիւրիական ծառայութիւն մատուցած այդ դործիչին վաղաժամ անհետացման համար ցաւ յայտնող խօսք մ'իսկ չունին, այդ յայտարարութիւնները մեղի անհասկանալի կը մնան: Ի՞նչպէս Խանգեանը, որ դեռ քանի մը ամիս առաջ Լենինեան չքանչքան կը ստանար Սթալինէն իրր հարազատ ու արժէքաւոր համայնավար գործիչ, յանկարծ կը մեղադրուի իրր թոյլ, անարի, նոյն իսկ «երկերեսանի», ու կ'ամբաստանուի իրրեւ Հայաստանի մէջ որպէս թէ գոյութիւն ունեցող «Թրոցքիական» եւ «նացիոնալիստական» հոսանքներու գէժ կրօնուելու համար հարկ եղած կորույր ցոյց չտուող, նոյն իսկ դանոնք գաղտնի կերպով խրախուսող, չենք կրնար բժշկուել ասիկա: Չենք կրնար նաեւ արդէն բժշկուել թէ ինչպէս ծայրայեղ ձախ յեղափոխականութիւնը որ էականապէս ապաղպային Թրոցքիի մը ուղղութիւնն է, կրնայ միանալ ազգայնամոլ ձգտումներ ներկայացնող հոսանքներու: Այս կէտերուն եւ դեռ ասոնց նման ուրիշ կարգ մը մութ ու կնճռոտ կէտերու վրայ վրայ չեմ ուզեր ծանրա-

նալ ներկայ բողէին ուր մեր սրտին տիրող զգացումը՝ Խանգեանի պէս թանկագին ուժի մը կորուստին ազդած խորունկ ցաւն է: Տպաւորութիւնը զոր իրմէ ստացայ չորս տարի առաջ Երեւան գտնուած միջոցիս իրեն հետ ունեցած երկու երկար տեսակցութեանցս ընթացքին, տպաւորութիւն զոր հաստատեցին իր շատ մը ընկերներուն տուած ներբողալից տեղեկութիւնները եւ զոր ամբացուցին մանաւանդ անկից ի վեր հետզհետէ յայտնուող իրողութիւնները, այն եղաւ որ այդ սուր մտքով եւ ուժեղ խառնուածքով վանեցի զեղեցիկ ու աւինոտ երիտասարդին մէջ ներդաշնակօրէն եւ անկեղծօրէն միացած էին մարքսեան համոզուած գաղափարապաշտ գործիչը եւ իր երկիրն ու ցեղը բնական առողջ սիրով մը սիրող ու համայնավար բեթմին օգնութեամբ անոր վերականգնման, անոր յառաջդիմութեան անընդհատ, տքնաջան, սպառիչ նուիրումով մը աշխատիլը հրայրք մը, կեանքի նպատակ մը դարձուցած Հայր: Եւ այդ տպաւորութիւնս անկից ի վեր ես արտայայտեցի խօսքով ու գրչով քանի քանի անգամ: Այսօր շատերը գաղութահայութեան մէջ կը տեսնեն որ իմ տպաւորութիւնս ու ատով կազմուած կարծիքս ճիշդ են եղած: Այս վերջին ութ — ինը տարուան ընթացքին, ինչքան որ բարեխաւածներ տեղի ունեցան Խ. Հայաստանի մէջ, ինչքան որ ամէն առեւտրական հանրօգուտ գործեր հաստատուեցան, ինչքան որ ճարտարարուեստ, երկրագործութիւն, դրականութիւն, թատրոն, երաժշտութիւն, կերպարուեստներ, զարգացում ցոյց տուին, ինչքան որ մեծ ու օգտակար ծրագիրներ — Աղստաֆայի երկաթուղի, պալատի հարման գործարան, արուեստական քառնուի գործարան, Զորապէս, ներդաղթի ձեռնարկներ, եւն. — իրականացման ճամբուն մէջ մտան, այդ բոլորին մէջ անշուշտ գեր ունեցան ուրիշ համայնավար կամ խորհրդային պատուական հայ գործիչներ ալ, բայց ինծի կը թուի թէ կարեւորագոյն բաժինը Աղասի Խանգեանինը եղաւ, ժողովուրդին ծառայելու անոր բուն ցանկութեանը, անոր անհատնում եռանդին եւ անխոնջ աշխատասիրութեանը, անոր զարգացած ու լայն մտքին, մշակութային արժէքներու հանդէպ անոր ջերմ սիրոյն

Աղասի Խանգեան

եւ խոր ըմբռնողութեան: Անիկա կը պաշտէր զեղարուեստն ու զեղեցիկ դրականութիւնը, բարեկամ ու պաշտպան էր տաղանդաւոր արուեստագէտներու եւ գրողներու: Ան համոզուած էր թէ ընկերային վարդապետութեանց եւ կառավարական սխտեմներու լուսադոյնը մարքսեան վարդապետութիւնը եւ համայնավար բեթիմն է, բայց եւ կը փափաքէր որ այն ցեղը՝ որուն մէկ զաւակն էր ինքն ալ՝ մեծագոյն օգուտը քաղէր այդ բեթիմէն եւ իր աշխատաւոր ու ստեղծագործ տարրի բոլոր չափը կարենար տալ, բովանդակ արդիւնքը երեւան բերէր ի պատիւ իրեն եւ յօգուտ համայն մարդկութեան: Վերջին յօդուածը որ իր գրէն էր է, Փրաւտային մէջ հրատարակուած այն ոտւերէն յօդուածն է ուր վերջին տասնամեակին խորհ. Հայաստանի մէջ կատարուած յառաջդիմութեանց, իրականացած դորձերուն թումն բրեր եւ արժէքն ի վեր հաներ էր:

Օր մը անշուշտ անաշու ու իրազեկ հայ գրողէտ մը պիտի շարագրէ մանրամասն ու ճշգրիտ կենսագրութիւնը այդ տաղանդաւոր ու բազմարդիւն դորձիչին, որ ունեցաւ զեղե-

ցիկ կեանք մը եւ ողբերգական մռայլ վախճան մը, եւ որուն անունը հայ ցեղի պատմութեան մէջ պիտի մնայ անջինջ՝ ժողովուրդին լուս-դոյն ծառայողներու լուսաւոր անուններուն առաջին զօրին վրայ:

Յովհաննէս Արեւիկեան. — Հայ ժամանակակից արուեստի մեծագոյն զէմքերէն մին, հայ բեմի ամենէն ուժեղ եւ ինքնատիպ վարպետը՝ Աղամեանէն ի վեր, Յովհաննէս Արեւիկեան, վերոյիշեալ երկու ականաւոր Հայերուն հետ գրեթէ նոյն ժամանակ վախճանեցաւ: Եօթնասուն տարեկանը նոր էր անցած, բայց ինչպէս տեսայ զինքը 1932ին Երեւան բեմի վրայ եւ իր տան մէջ — աւելի քան երեք առողջ, կենսախայտ ուժերով լի կը թուէր, եւ իր մեծ տաղանդին լիակատար հասունութեանը մէջ՝ դեռ շատ ծառայութիւններ կրնար մատուցանել հայ թատերական արուեստին: Ի՞նչքան շահեկան են Ջանեանի Շահնամէին խօսք Մուսարէքի, Գեղամ Սարեանի Երեմ Երզնի կոյր ծերուկի, Կորքի Եգոր Բալըչեւի Եգորի դերերուն մէջ այն ալլաղան, բնորոշ ու կենդանի դիմակները զոր զգեցուցեր է իր զէմքին (ինչպէս կը տեսնենք Խորի. Արուեստ ամսաթերթի վերջին թիւի հրատարակած լուսանկարներուն մէջ), եւ ան դեռ բաւական տարիներ կրնար մեր բեմը ճոխացնել նորանոր հզօր ստեղծագործութիւններով: Արեւիկեան մըն է, — թոքերու բորբոքում, — որ յանկարծ առեր տարեր է այդ արտակարգ, առողջութեամբ եւ տաղանդով հաւասարապէս ուժեղ խառնուածքը:

Արեւիկեան այն եղաւ հայ իրապաշտ թատրոնին համար ինչ որ եղաւ Աղամեան հայ ուսմանթիկ թատրոնին համար: Աղամեանի մէջ, մեծ ուսմանթիկ արուեստագէտին քով՝ կար նաեւ անշուշտ՝ որոշ չափով՝ իրապաշտը, որ կենդանութիւն կուտար անոր մեծ դերերուն իրականացման. ան հարազատ բեմական արտայայտիչը եղաւ հսկայ Շէքսպիրի արուեստին, որ զուտ իրապաշտութենէ աւելի բարդ ու բարձր է, որ ներդաշնակ խառնուրդ մըն է տեսլապաշտութեան եւ իրապաշտութեան, իր մէջ միացնելով թէ՛ հոգեբանական դիտողութիւն, թէ՛ առօրեայ կեանքի եւ մարդկային

տիպարներու ճշգրիտ պատկերացում, թէ՛ երեսակայուած կամ համադրուած տիպարներ, թէ՛ փխրափայլութիւն ու բանաստեղծութիւն, կեանքը տեսիլի, երազի մէջէն տեսնուած. եւ Աղամեան ունէր այն յայն ու ճապուկ հանճարը, եւ այն նուրբ, ճոխ ու զարգացած միտքը, որ պէտք էն իրականացնելու համար, Համլէթի պէս անհուն գործի մը մէջ, ինչպէս եւ Քիմի, Քորրաւտոյի, Ուրիէլ Ակոստայի պէս թատերախաղերու մէջ, այդ բարձր ու բարդ արուեստը: Բայց կայ անխառնօրէն իրապաշտ արուեստ մը, պարզ, խոր, համեղ, կենդանի, բնորոշ, զոր չունէինք Արեւելանէն առաջ՝ դէթ այն կատարելութեամբ ու զօրութեամբ զոր Արեւելան տուաւ անոր:

Կովկասի հայ բեմը ունեցած է, Արեւելանէն առաջ, Սունդուկեանցի իրապաշտ խաղերուն տաղանդաւոր զերակատարներ, ինչպէս Չմշկեան մը կամ Տէր Դաթեան մը, որոնք ընտիր իրապաշտ արուեստագէտներ եղած էն, բայց տեղական, սահմանափակ իրապաշտութեամբ մը. տիկին Հրաչեայ Պոլսոյ եւ Թիֆլիսի բեմերուն վրայ ձգտած է բնական խաղացուածքով մը տիպարներ ապրեցնելու, Մնակեան ունէր իրապաշտ զերասանի մեծ ձիրքեր. բայց Հրաչեայ, ոտմանթիկ շրջանին ծաղկած արուեստագէտ, անշուշտ՝ Աղամեանի պէս՝ ունեցած է արուեստ մը ուր ոտմանթիկով եւ իրապաշտութիւն կը միանային. Մնակեան, զժրադժարար խրած՝ մեկտորամներու ներկայացմանց մէջ, իր ձիրքերը չէ կրցած բնականօրէն զարգացնել ու վերջ ի վերջոյ դարձած էր մեկտորամի ուժեղ զերասան մը լոկ: Արեւելանն է որ, նախ Աղամեանի հետեւող մը — ինքնատիպ հետեւող մը — ըլլալով սկսած, տարիներու ընթացքին՝ ռուս թատերական դուռ իրապաշտ արուեստին ալ ազդեցութեան տակ՝ ձգտած ու յաջողած էր հայ բեմին վրայ զարգացնել՝ իրեն յատուկ ամբողջ գեղեցկութեամբ, իր բովանդակ ընդարձակութեամբ ու խորութեամբ՝ բարձրօրէն բմբռնուած իրապաշտ արուեստ մը: Իր աշակերտներն են Զարիֆեան, Շահխաթունի, (առաջինը՝ քիչ մը աւելի մօտ Աղամեանին, երկրորդը բոլորովին

Յովհ. Արեւելան

մօտ Արեւելանին), եւ ուրիշներ որ այժմ Երեւանի բեմին վրայ կը փայլին, աշակերտներ որ վարպետներ հանդիսացան իրենց կարգին:

Արեւելանի կողքին պէտք է յիշատակել նաեւ անշուշտ Միքայէլ Մանուէլեանը, շահեկան զրադէտ եւ մեծ իրապաշտ զերասան, որ բարերազարար զեռ կենդանի է եւ Երեւանի բեմին չլիսաւոր զարդերէն մին կը կազմէ, եւ հանդուցեալ տիկին Սիրանոյշը, որ Աղամեանի տեսակէն եւ անոր պէս հանճարով օժտուած բարձր արուեստագիտուհի մը եղաւ:

Արեւելան Կովկաս զառնալէն ու վերջնականապէս հոն հաստատուելէն առաջ, փորձեց Պերլին, Փարիզ եւ Լոնտոն ներկայացնել Շէքսպիրի Օթելլօն, հրաւիրելով զերմանացի, Փրանսացի, անգլիացի քննադատներ: Իր խաղը շահեկան էր, կենդանի, բնորոշ, եւ զնահատական յօդուածներ երեւցան իր մասին այդ երեք երկիրներու մամուլին մէջ, բայց կարե-

լի չէ ըսել թէ Արեւելանի արուեստը որ նոյն իսկ Շէքսպիր ներկայացուցած ատեն կը մնար պարզօրէն, անախտօրէն իրապաշտական, կը բաւէր իր ամբողջ ներուժութեամբ, բարդութեամբ եւ խորութեամբ արտայայտելու Շէքսպիրեան ոգին: Վահրամ Փափազեան, Օրելլայի Ֆրանսերէն ներկայացումով զոր տուաւ Փարիզ, շատ աւելի մօտ յայտնուեցաւ Աղամեանին, աւելի լայն թարգման Շէքսպիրեան հանճարին: Արեւելան եղաւ առաջինը իրապաշտ հայ դերասաններուն եւ մեծագոյնը. եղաւ իբր դերասան ինչ որ եղան Ֆրանսացւոց մէջ Մոփասան մը կամ Տոտէ մը, մեր մէջ՝ Շիրվանզադէ մը կամ Զօհրապ մը՝ իբր վիպող:

Արեւելանի տաղանդին չափ մեծ էր պաշտամունքը զոր ան ունէր հայ բեմին համար, իր խանդավառ, մոլեռանդ նաւիրումը անոր: Պատերազմէն առաջ, ան իր կազմած խումբով գացած է յաճախ Կովկասի ամէն կողմը, արեւելեան Հայաստանի գաւառական քաղաքներուն ու ամենէն անշուք գիւղերուն մէջ իսկ, ու նաեւ Վրաստանի եւ Ասորպէճանի հայ մեծ ու փոքր զաղութներուն մէջ ներկայացումներ տալ, հայ թատրոնը ճանչցնել ու սիրցնել ժողովուրդին բոլոր խաւերուն: Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ, ան իր խումբով եկաւ Պոլիս եւ այնտեղ ինչպէս եւ Փոքր Ասիոյ գանազան քաղաքներուն ու գիւղերուն մէջ տուաւ ներկայացումներ հայ ու թարգմանական թատերախաղերու, որոնք ամենախանդավառ ընդունելութիւն գտան արեւմտահայ հասարակութեան մօտ: Իսկ Կովկաս գտնաւէն ի վեր, ան չուզեց դորձել միմիայն Սորհ. Հայաստանի մէջ, այլ՝ ինչպէս եւ Վահրամ Փափազեանը՝ եղաւ մեծ հայ դերասանը ամբողջ Անդրկովկասի. պարբերաբար կուգար Երեւան՝ պետական թատրոնի ներկայացմանց մասնակցելու, բայց տարուան մէկ մեծ մասն ալ կ'անցընէր Պաքու եւ Թիֆլիս, ուր տրուած հայկական ներկայացմանց զլխաւոր սիւնն էր:

Անոնք որ՝ ինչպէս այս տողերը գրողը՝ մօտէն ճանչցած են զինքը, պիտի ողբան նաեւ այն շատ ազնիւ, համակրելի, սիրելի մարդը, զորովապիւն, անկեղծ հաւատարիմ բարեկամը,

իր ցեղը պարզութեամբ բայց խորութեամբ սիրող հարազատ Հայը, որ եղաւ ան:

Կը յանձնարարեմ Անահիտի ընթերցողներուն կարգաւ Երեւանի Խորհրդային Արուեստ եւ Գրական Թեքստ ամսագիրներու վերջերս լոյս տեսած այն թիւերը, ուր Դրաստամատ Սիմոնեան, Վահան Թոթովենց, Ջանան, տիկին Արուս Ոսկանեան, Գարեգին Լեւոնեան, Վ. Վարդանեան, Դերեսիկ Դեմիրջեան, Երուանդ Թօլայեան, Գուրգէն Մահարի, Լեւոն Քալանթար շատ շահեկան էջերու մէջ իրենց մեծարանքի ու ցաւի արտայայտութիւնը բերած են անհետացած մեծ արուեստագէտի յիշատակին: Այդ յօդուածներուն լաւագոյններէն մէկն է Լեւոն Քալանթարինը, բաց ի այն անձահ եւ անճիշդ հատուածէն, ուր «Հանճարեղ» Աղամեանի եւ անոր օրինակէն ոգեւորուած, անոր հետեւողութեամբ իր դերասանական ասպարէզն սկսած եւ տարինը յետոյ իր հօր ինքնութիւնը գտած Արեւելանի զուգակշիռն ընելով, Աղամեանը «խայտարղէտ, խայտարեղու Բիւզանդիոնից չուած Լեւանտացի» կը յորջորջէ եւ անոր արուեստը՝ հակառակ անհրեքելի հանճարին՝ «Ջերմանոցային» կ'որակէ, մինչ Արեւելան՝ հայ հողի ու հայ ժողովուրդի հետ ներքնապէս կապուած, իր արուեստով անոնց աւելի հարազատ արտայայտիչ, եւայլն: Արեւելանը փառաբանելու համար բնաւ պէտք չկայ նսեմացնելու Աղամեանի պէս լուսապանձ դէմք մը, որ մին է հայ ցեղին մէջ յայտնուած «հրաշք»ներէն. Արեւելան, որ մինչեւ վերջը մնացած էր խորին սքանչացող Աղամեանի, ինքն իսկ պիտի բողոքէր ատոր դէմ, ինչպէս որ պիտի բողոքէր նաեւ «Լեւանտացի» Հայուն միւս ուտելու տղեղ եւ ապուշ նորելուկ ախտին դէմ որով վերջերս վարակուած տեսանք մեր հայրենակիցներէն մէկ քանին (բարեբաղդաբար սակաւաթիւ): Աղամեան որ ուսուցիչ արհեստագէտ քննադատութենէն հրաշակուեցաւ իբր աշխարհի լաւագոյն Համէթ խաղացող դերասանը, ունէր արուեստ մը, որ չէ թէ Ջերմանոցային, այլ արեւային էր, աստուածային էր, կատարն էր բարձրագոյն արուեստին: Ու մեծագոյն գովեստն ընել է Ա-

բեկեանին, ըսելը թէ ան եղաւ այնքան մեծ իրր իրապաշտ դերասան որքան Աղամեան իրր ուսմանթիկ արուեստագէտ:

Տօթք. Պարբըն. — Տօթք. ձէյմա Լ. Պարթըն, յայտնի ամերիկացի միսիոնարը, որ վախճաներ է այս վերջերս, հայ ժողովուրդի մեծագոյն բարեկամներէն, կարելի է ըսել՝ բարերարներէն մէկը եղաւ: Պատերազմէն առաջ, Պարբերդ զրկուած միսիոնար, ան հոն նուիրուելով հայ տարրին մէջ կրթական ու կրօնական դործունէութեան, մօտէն ճանչցաւ մեր ժողովուրդը, սորվեցաւ անոր լեզուն, ճշդագոտ աչքով տեսաւ անոր յատկութիւններն ու թերութիւնները, սիրեց զայն եւ տրւաւ անոր իր բարեկամութիւնը դոր անայլալ պահեց մինչեւ վերջը: Պատերազմի ատեն, իթթիհատի եղեոնը մէջտեղ հանելու, Ամերիկայի եւ ամբողջ աշխարհի ճանչցնելու համար ինք՝ իր ընկերներուն (եւ Պոլսոյ դեսպան սքանչելի Մօրկընթաուին հետ) կատարեց էական դերը: Եւ ինք է, Մօրկընթաուի եւ Քլիվլէնտ Տոճի հետ, որ հիմնեց Նիք Իսթ Րիլիֆը, որուն մատուցած ծառայութիւնները հայ ժողովուրդին՝ անսահմանօրէն մեծ են: Վահան Քիւրքճեան Կոչնակի իր շատ գեղեցիկ խմբագրական յօդուածներէն մէկուն մէջ, ուր ըսած է ամէն ինչ որ հարկաւոր է՝ Հայութեան այդ մեծ բարեկամին կատարած դործին արժէքն ի վեր հանելու համար, կը գրէ՝ «Աղէտալներու համար Նիք Իսթ Րիլիֆը զոյացուց 100,000,000 տոլար: Ենթադրելով թէ այդ դումարին կէսը յատկացուեցաւ ուրիշ ցեղերու, տարակոյս չկայ թէ միւս կէսն ալ նախախնամական բարիք եղաւ մեզի, մահու եւ կենաց ահաւոր պայքարին մէջ: Հայ կեանքերու փրկութենէն զատ որ ինքնին անսահման երախտագիտութեան արժանի է, Տօթք. Պարթըն չբաւականացաւ հաց տալով Հայութեան բեկորներուն, հապա՝ մի քանի անձկամիտ միսիոնարներու քաղաքացիական հայեացքին հակառակ՝ պահանջեց որ իրրեւ Հայ պահպանուին այդ բեկորները, մեծ կամ պզտիկ: Խ. Հայաստանի քաղաքացիներուն գէթ քառորդ մասը կ'ապրին այսօր ի շնորհս ամերիկեան

անդերագանցելի մարդասիրութեան, որուն առաքելայն եղաւ ձէյմա Լ. Պարթըն:»

Կիւսթալ Քան. — Վերջին պահուն իմացայ մահը Քրանսացի մեծանուն գրագէտ եւ բանաստեղծ Կիւսթալ Քանի, եւ Հայոցմէ՝ մահը Փրոֆ. Միքայէլ Մինասեանի եւ երիտասարդ գրող Փայլակ Միքայէլեանի:

Կիւսթալ Քան, ցեղով հրեայ, Քրանսական խորհրդապաշտ գրական շարժման կարկառուն դէմքերէն մին եղաւ, արտադրեց քերթուածներ՝ ազատ ոտանաւորով, դոր Լաֆորկին հետ՝ Քրանս. բանաստեղծութեան մէջ մտցնողը կը համարէր ինքզինքը, վէպեր ու կերպարուեստներու եւ գրականութեան մասին քննադատական բազմաթիւ էջեր. Փարիզի մեծագոյն քննադատներէն մին էր նկարչութեան ու արձանագործութեան: Բարեկամ էր Հայոց, մասնաւորապէս կը հետաքրքրուէր հայ արուեստագէտներով, ընդարձակ ու գեղեցիկ ուսումնասիրութիւն մը նուիրեց Էտկար Ծաֆինի դործին, հաստարակեց նրբազնին յօդուածներ տրել. Արմենիա Բարայեանի, Ծ. Աղամեանի եւ այլ հայ նկարիչներու մասին եւ ինք է որ գրեց յառաջարանը, խորթապիանց վերլուծման էջ մը, Մելքոն Քէպապճեանի ցուցահանդէսի «քաթալու»ին:

Փրոֆ. Միքայէլ Մինասեան. — Քալիֆօրնիա, ուր կ'ապրէր երկար ատենէ ի վեր, Պրքիլի հիւանդանոցին մէջ, վախճաներ է Փրոֆ. Միքայէլ Մինասեան, որ արժէքաւոր մտաւորական մը եղաւ: Ծնած Պարբերդ, ան իր ուսումն ստացած էր Պարտիզակ, յետոյ Ամերիկա՝ Եէյլի համալսարանը, որմէ շրջանաւարտ ելած էր իրր պատկաւոր գիտութեանց: Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ, Միացեալ Ընկերութեան դպրոցներուն կրթական քննիչ նշանակուեցաւ, յետոյ տնօրէն Վանայ Վարժապետանոցին: Պատերազմի ատեն, Վանայ ինքնապաշտպանութեան հերոսական ճիգին՝ իրր քիմիագէտ կարեւոր ծառայութիւններ մատուց: Օսմ. սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ Թուրքիա դառնալէ առաջ, ան ատեն մը հրատարակեց Լոյս անունով ամսագիր մը, ուր հմտալից ու լրջախոհ

յօդուածներու շարք մը տուաւ: Ան հրատարակեց նաեւ հայ ցեղի ծագման մասին շարք մը գրքոյկներ, ուր կան շահեկան տեսութիւններ, բայց ուր հայ ցեղի անցեալը շատ մեծ ցոյց տալու ազդասիրական բայց ոչ միշտ զիտական ձգտում մը զինք յաճախ կը մղէ ծայրայեղ եզրակացութեանց: Տարիներէ ի վեր քաշուած էր Պրքիլի, ուր Համալսարանին մէջ՝ պաշտօն մը ունէր:

Փայլակ Միքայէլեան. — Այս վերջին շրջանին յայտնուած տաղանդաւոր երիտասարդ բանաստեղծներէն մին էր: Հրատարակած է Յառաջին մէջ իր թերթօն եւ յետոյ հատորի ձեւով՝ Արեւ, արեւ քերթողական արձակով զգայուն վիպակը: Աւելի եւս արժէքաւոր էին իր տաղաչափուած բանաստեղծութիւնները որոնց լաւագոյններէն մէկ քանին հրատարակեցի Անահիտի մէջ Յոլակ Զանգի անունով. ատոնց մէջ կան որ մերօրեայ հայ երիտասարդ բանաստեղծներու ծագկաքաղի մը մէջ իրաւունք ունին իրենց տեղը զբաւելու: Դժբաղդ երիտասարդը հիւժախտէ բռնուած էր, եւ այս վերջին տարիները սանաթորիոմի մը մէջ անցուց (եւ սանաթորիոմէն է որ ինծի կը զրկէր, քնքուշ ու ազնիւ նամակներու հետ, իր զեղեցիկ տաղերը), բայց դարմանումը չկրցաւ զինք ազատել, արւական ատենէ ի վեր նամակ ալ չունէի իրմէ, եւ հիմայ ահա իր կեանքի կանթեղին ընդ միշտ չիջած բլլալու գոյժն է որ կ'իմանամ:

Փրոֆ. Անրուան Մէյքէ. — Յրանսացի մեծանուն լեզուաբանը, որ քանի մը տարի առաջ կաթուածահար եղած էր եւ՝ կիսովին միայն բուժուած՝ առողջական խարխուլ վիճակի մը մէջ կը գտնուէր, վախճաներ է քիչ օր առաջ իր ծննդավայր Մուլէնի մէջ ուր դացած էր ամառն անցընել: Ժամանակակից մեծագոյն լեզուաբաններէն մին էր ան, ըստ ոմանց՝ նոյն իսկ մեծագոյնը այս նորագոյն շրջանին: Իր բազմաթիւ ու մեծարժէք աշխատութիւններէն որ հատորով երեւցած են կամ հանդէսներու մէջ հրատարակուած, յիշենք Պատմական լեզուաբանութիւն եւ ընդհանուր լեզուաբանու-

թիւն, Ներածութիւն Հնդեւրոպական լեզուներու ուսումնասիրութեան, Հին պարսկերէնի քերականութիւն, Հնդեւրոպական բարբառներ, Եւրոպայի լեզուները, Գերմանական լեզուներու ընդհանուր յատկանիշներ, եւն., եւն.: Մէյքէ մասնաւորապէս զբաղած էր նաեւ հայերէնով, զոր սորված էր իր վարպետ Օկրաթ Քարիէրէն եւ յետոյ՝ Վիեննա՝ Միլիթարեանց վանքին մէջ՝ Հ. Յ. Տաշեանէն եւ որու յետոյ եղաւ ամենէն ներհուն ուսումնասիրողներէն մին: Երկու անգամ գնաց Կովկասեան Հայաստան, մնաց Էջմիածին եւ յառաջ տարաւ իր հայերէնի ուսումնասիրութիւնները: Հրատարակած է շատ մը յօդուածներ հայերէնի մասին զանազան հանդէսներու մէջ, եւ Ուրուագիծ դասական հայերէնի համեմատական քերականութեան մը նշանաւոր հատորը, զոր խմբագրեց Հ. Յ. Տաշեանի խնդրանքով եւ զոր տպագրեց Վիեննայի Միլիթարեան Միաբանութիւնը: Մէյքէ եղաւ, Քարիէրի մահէն յետոյ, հայերէնի ուսուցիչ (1902էն 1905) Փարիզի Արեւելեան կենդանի լեզուաց վարժարանին մէջ. ուսուցիչ էր նաեւ Բարձր Ուսումնասիրութեանց վարժարանին մէջ: Երբ Քոլէժ աը Ֆրանսի ուսուցչապետ անուանուեցաւ, Արեւելեան լեզուաց վարժարանի հայերէնի ամպլոնը թողուց եւ հոն իրեն յաջորդեց Յրետերիք Մաքլէր: Յրանսական Կաճառը (Institut) զինքը անդամ ընտրած էր բաւական տարիներէ ի վեր:

Ընդհանուր քարտուղարն էր. Հայկական ուսումնասիրութեանց Հանդէսին, զոր հիմնած էին ու կը վարէին՝ ինքը, Փրոֆ. Շարլ Տիլ եւ Փրոֆ. Յրետերիք Մաքլէր եւ որ աւելի քան տասը տարի՝ շատ լուրջ ու շահեկան բովանդակութեամբ՝ հրատարակուելէ յետոյ՝ դրժբաղդարար նիւթական միջոցներու պակասի հետեւանքով (ի մեծ ամօթ Փրանսահայ դադութիւն) դադրեցաւ:

Մէյքէ, որ մօտէն ճանչցած էր հայ ժողովուրդը եւ անոր մտաւորական գործիչներէն ոմանց հետ մտերմական բարեկամութիւն հաստատած էր կը սիրէր դայն, անոր մշակոյթը, գնահատողներէն եւ անոր դատը պաշտպանողներէն եղաւ ու մնաց մինչեւ վերջը: Յրանսական կամ միջազգային հայասիրական քօմիթէներուն յաճախ անդամակցած ու գործակցած

է. անդամ մը հայկական հարցին վրայ ամբողջ բանախօսութիւն մը բրաւ՝ իրեն յատուկ հափաւոր, կշռուած ու յստակ ոճով: Լօզանի խորհրդաժողովին ժամանակ, ինքն է որ յանձն առաւ, իմ խնդրանքով, ուղղել շրջաբերական մը Ֆրանսացի գրական, գիտական, դեղարուեստական, քաղաքական մեծագոյն անձնաւորութեանց՝ հրաւիրելու համար զանոնք ստորագրել հայկական դատին ի նպաստ դրութիւն մը, որ եւ արդարեւ ստորագրուեցաւ Ֆրանսայի ամենամեծ անուններէն եւ գրկուեցաւ Լօզանի խորհրդաժողովին: Ճառը զոր յանպատրաստից արտասանեց այս տողերը գրողին յորեկանի հանդէսին՝ հայ մշակոյթին ի պատիւ ամենասիրուն արտայայտութիւն մըն էր, որ դժբաղդաբար սղաղրութեամբ մը չպահպանուեցաւ: Իր հայ աշակերտներէն յիշուելու արժանի լեզուարաններ եղած են Դաւիթ-Բէկ, հեղինակ Արաբկիրի դաւառարարօին վրայ ուսումնասիրութեան մը եւ այլ աշխատութեանց, հանգուցեալ Մաքսուտեան վարդապետը, հեղինակ Ակնայ դաւառարարօին վրայ աշխատութեան մը, եւ մանաւանդ յայտնի լեզուարան Հրաչեայ Աճառեանը, հայ լեզուարաններու մեծագոյնը: Մէյնէ կը հպարտանար Աճառեանով, զոր ջերմօրէն կը սիրէր եւ որուն աշխատութեան կը հետեւէր ուշադրութեամբ: Իր վերջին տարիներուն, հակառակ հիւանդկախ վիճակին, Հ. Լուի Մարիէսի հետ՝ որ ուրիշ մեծարժէք հայադէտ մըն է, կ'աշխատէր Աճառեանի Արմատական Բառարանին Ֆրանսերէն ամփոփում մը շարագրելու: Իր հայադէտի եւ հայասէրի կտակը եղաւ այն հակիրճ ու զոդորիկ ճառը զոր գրեց Աստուածաշունչի թարգմանութեան հաղարհինդհարիւրամեակի Սորպոնեան մեծ հանդէսին առթիւ եւ որ այնտեղ կարդացուեցաւ:

Աշխարհ՝ մեծ գիտուն մը կորսնցուց Մէյնէի մահով, մեր ժողովուրդը կորսնցուց իր ամենէն գիտակից բարեկամներէն մին:

Յուցախանդէսներ Երեւան ու Մոսկուայի մէջ.

Լաւագոյն բաներէն մին զոր կը կատարէ Խ. Հայաստանի կառավարութիւնը այս վերջին տարիներու ընթացքին, հայ մեռած ու կենդանի տաղանդաւոր արուեստագէտներու զործե-

րու ցուցահանդէսներ սարքելն է Երեւանի Թանգարանին մէջ, եւ ոմանց՝ նաեւ Մոսկուա: Այսպէս, երկու տարիէ ի վեր տեղի ունեցան հանգուցեալ Վարդգէս Սուրէնեանի, Գէորգ Բաշինջաղեանի եւ Տիգրան Եսայեանի զործերու ցուցահանդէսները Երեւանի մէջ: Առաջին երկուքը յայտնի նկարիչներ եղած են ատենով: Ինծի մասնաւոր հաճոյք պատճառեց իմ դպրոցական ընկերոջս ու սիրելի բարեկամիս՝ Տիգրանին՝ զործերուն ցուցադրուիլը Երեւանի Թանգարանին մէջ, ցուցադրութիւն որ կազմուեալ է տիկին Զապէլ Եսայեանի խնամքով: Տիգրանը, ա'յնքան շնորհալի ու փայլուն կերպով սկսուած կեանք մը՝ պարագաներու բերմամբ՝ շատ տխուր կացութեան մը մէջ վերջացուց. ուրախառիթ է որ դէթ այժմ, Հայաստանի մայրաքաղաքին մէջ, այս յետ մահու թանկագին մեծարանքը մատուցուած ըլլայ անոր յիշատակին: Իր երիտասարդութեան զործերը — վերջերը այլ եւս արտադրելէ դադրած էր բոլորովին — որ ցուցադրուած էին, համակրական յօդուածներով գնահատուեցան Երեւանի մամուլին մէջ:

Երեւանի Թանգարանին մէջ ցուցահանդէսներ սարքուեցան նաեւ Բայրիւլիւք Մելիքեանի, Եղիշէ Թադէոսեանի, Էտկար Շահինի եւ Մարտիրոս Սարեանի: Մելիքեան տարէց նկարիչ մըն է, որ ցարդ քիչ ծանօթ էր, եւ որ այս ցուցահանդէսով ընդհանուր ուշադրութեան առարկայ դարձաւ: Եղիշէ Թադէոսեան սքանչելի արուեստագէտին քանի մը հարիւր զործերու մեծարժէք ցուցահանդէսին վրայ այստեղ գրուեցաւ արդէն: Էտկար Շահինի ցուցահանդէսը Երեւան ու Մոսկուա, եւ Մ. Սարեանի ցուցահանդէսը Մոսկուա, հայ տաղանդի յաղթանակներ եղած են: Շահինի սիրուն զաղափարն ունեցեր է ցուցահանդէսին համար Երեւան զրկած իր զործերը ամբողջութեամբ մեր մայրաքաղաքի պետական Թանգարանին նուիրելու:

Հայ արուեստի զարգացումը խրախուսելու եւ հայ անունին վարկը բարձրացնելու համար լաւագոյն բաներէն մէկն է Խ. Հայաստանի կառավարութեան սարքած ցուցահանդէսներու այս շարքը:

Ծովակ Մեսրոպեան .— Քանի որ Հայաստանի նկարչական ցուցահանդէսներու խօսքը կ'ընեն, հոս կ'ուզեմ հաճոյքով յիշատակել անոնք կանխահաս տաղանդով տղեկի մը, Ծովակ Մեսրոպեան, որդին դաշնակահարուհի տիկին Աղանի Մեսրոպեանի, եւ որ ոչ միայն երեւանի, այլ եւ Մոսկուայի մէջ իր դժադրութիւններով ու նկարներով արդէն ուշադրութիւն գրաւած է եւ կը խոստանայ դառնալ մօտիկ ապագայի մը մէջ հայ նկարչութեան մեծ արուեստագէտներէն մին: Ծովակը (ինք տարեկան) երեւանի հրաշք - տղեկն է, ինչպէս մանուկ դաշնակահար Բաֆֆիկ Պետրոսեանը՝ Փարիզի հայ դպրութիւն: Հաճոյքով կ'արտագրեմ այստեղ հետեւեալ հեռագիրը զոր Խորհ. Հայաստան օրաթերթը Մոսկուայէն ստանալով հրատարակած էր.

«Արտասահմանի հետ կուլտուրական կապ պահպանող համամիութենական ընկերութիւնը եւ մանուկների զեղարուեստական դաստիարակութեան ընկեր Բուրնովի անուան կենտրոնական տունը Լոնդոնում կազմակերպել են Խորհ. Միութեան երախաների նկարների ցուցահանդէս: Գուցահանդէսը հսկայական յաջողութիւն է ունեցել, մանկավարժական ու զեղարուեստական հասարակայնութեան պահանջով այդ ցուցահանդէսն օրերս փոխադրուած է Օքսֆորդ: Նկարների հեղինակները, Միութեան բոլոր ծայրերի 200 երեխաներ են, որոնց մէջ իր փայլուն ձիրքով աչքի է ընկնում Ծովակ Մեսրոպեանը»:

*

Նոր հրատարակութիւններ .— Վերջին ութ ինը ամիսներուն Հայաստան թէ արտասահման լոյս տեսած հայ գրական կամ բանասիրական նոր հրատարակութիւնները բաւական բազմաթիւ եղան, մեծ մասամբ շահեկան, ոմանք մեծարժէք, ինչպէս Հայաստանի հրատարակութիւններէն՝ Սասնայ ծռեր թանկագին հատորը՝ Մ. Արեղեանի եւ Կ. Մ. Օհանջանեանի խմբագրութեամբ, Միքայէլ Նալբանդեանի «Անտիպ երկերու» Ժողովածուն՝ Ա. շոտ Յովհաննիսեանի ընդարձակ մեկնաբանութիւններով, Ա. Բակունցի, Ստ. Զօրեանի, Մկրտիչ Արմէնի վիպակները, կամ շահեկան

ինչպէս տիկին Զ. Եսայեանի Սիլիիտարի պարտէզները, Արադի Արձակ Պօէմները, Սիրասի Զգրուած օրէնք վէպը, «Պ. Հայաստանի Կուլտուրայի Պատմութեան Ինստիտուտ»ի հրատարակած Նիւքեր Հայաստանի հին պատմութեան հատորը, Աշխարհբէյ Քալանթարի Հին վաղարշապատի պեղումները, ինչպէս եւ հանգուցեալ գրական վարպետներու երկերուն վերհրատարակման պատուական գործին իբր շարունակութիւն՝ Երուանդ Օտեանի հատընտիր էջերու ստուար հաւաքածուն եւ Մուրացանի Ընտր երկեր հատորը, արտասահմանէն՝ հանգուցեալ Բարդէն կաթողիկոսի Հայ Կիպրոսը, Կ. Բասմաջեանի կարեւոր մէկ գործը Հայկական ընդհանուր դրամագիտութիւնը, Արամ Երեմեանի ընդարձակ ու լուրջ աշխատութիւնը Ռուսահայ քաղաքների պատմութեան առաջին շրջանի մասին (հրատարակուած Վենետիկ, Ս. Ղազար), տիկին Զարուհի Գալէմբարեանի գործով ից ու համեղ Թռնիկիս գիրքը, Թորոս Աղատեանի Զմրուխտ պատմութեանը, սիրուն արձակ քերթուածներու հաւաքածու, Գարեգին Եպիսկ. Պաշտուրեանի Աշխարհի լոյսն է Հայս հոգեւունջ հատորը, Ա. Սարուխանի Ֆիրդուսի եւ Մովսէս Խորենացիի, տիկին Լուիզա Աւանեսեանի շահեկան մեծ վէպը՝ Հարցականի ուղիներով, նոր ու յուսատու բանաստեղծի մը՝ Սարգիս Սահակեանի Զորավանք քերթուածներու հաւաքածուն, որուն մէջ աղուոր էջեր կան, Քորնէյլի Պոլիֆոնոս ողբերգութեան աշխարհաբար տաղաչափեալ զեղեցիկ թարգմանութիւնը Թորգոմ պատրիարք Գուշակեանի, Եղիշ Դուրեան պատրիարքի ինքնագիր եւ թարգմանածոյ բանաստեղծութեանց ամբողջական հաւաքածուն որ «Դուրեան Մատենադարան»ի տասներորդ հատորը կը կազմէ եւ բաժր արժէքով գիրք մըն է, Յակոբ Գուլումեանի Փոքորիկ բանաստեղծութեանց հաւաքածուն, ուր կան՝ քարոզչական, հրապարակադրական անհամ թխուածքներու հետ՝ հրավառ զգացումով մը երգուած էջեր որոնք ճշմարիտ բանաստեղծութիւն են, եւն., եւն.:

Բայց քորնիկս արդէն իսկ շատ երկարած ըլլալով այլ տեսակի եւ աւելի հրատապ այժմէականութիւն ունեցող նիւթերով, այս անգամ

ալ դժբաղդարար պիտի չկարենամ քրոնիկիս մէջ խօսիլ՝ ինչպէս կը ցանկայի՝ այդ հրատարակութեանց վրայ (որոնց մէջ կան որ ամբողջ յօդուածի մը նիւթ դառնալու արժանի են) եւ կը յետաձգեմ զայդ յաջորդ թիւի քրոնիկիս։ Այդ նոր հրատարակութիւններէն միայն երկուքին վրայ այս թիւին մէջ կը խօսուի յատուկ յօդուածով, այն է Արդար Պայազատի Խալդեքէն լեզուի քաննալին հետաքրքրական գրքին վրայ՝ Աղոնցի յօդուածով եւ Բիւզանդ Թօփալեանի խորիմաստ ու նրբարուեստ բանաստեղծութեանց հաւաքածուին վրայ՝ Պետրոս Զարոյանի յօդուածով։ Իսկ ես կ'ուզեմ այստեղ գոնէ քանի մը տողով յիշատակել (աւելի լայնօրէն անոնց մասին խօսելը թողյով յառաջիկային) տիտղոսները երկու քերթողական գրքոյնէն որ հայ նոր ու զմայլելի բանաստեղծի մը բերկրառիթ յայտնութիւնը կը բերեն մեզի, այն է Գարնամամուտ (խկապէս զարնանարոյր) տաղերու հաւաքածուն եւ Սիւսմանգո եւ Խօքարէ հոյակապ վիպերգը Յովհաննէս Շիրազի, որ երէկ անապաստան, «խուժանային» որը տղեկ մը եղած է Խ. Հայաստանի մէջ եւ որ այսօր՝ ըստ իս՝ Երեւանի եւ ամբողջ աշխարհի հայ բանաստեղծներուն մէջ ինքնուրոյն տեղ մը զբաւելու արժանի ներշնչեալ հմայիչ քնարերգակ մըն է։ Ու կ'ուզեմ նաեւ քանի մը խօսք բռնել Հայերու կամ օտարներու կողմէ Փրանսերէն լեզուով (կամ ուրիշ օտար լեզուով) երեւցած այն գրքերու կապը գրքոյնէն մասին որ հայ ժողովուրդի մշակոյթի կամ ընդհանրապէս Արեւելքի հետ կապ ունին։

Փրանսերէն լեզուով վերջերս երեւցած հրատարակութիւններէն ամենակարեւորներն են Ռենէ Կրուսէի Խաչակրութեանց պատմութեան Երրորդ եւ վերջին հատորը, Փրանց Վերֆելի Մուսա Տաղի քառասորեակին Փրանսերէն թարգմանութիւնը՝ Փիէր Պրնուայի յառաջարկով, Լեւոն Կիւմիւշկերտանի (L.G. Guerdan) հատորը Տիգրան Երկաթի վրայ, եւ Ֆիլիփ տը Զարայի հատորը Մուսթաֆա Քեմալի նշխրուած։

Վերֆելի սքանչելի դիւցազնավէպին Փրանսերէն թարգմանութիւնը մեծ ծառայութիւն

մըն է մեր դատին մատուցուած։ Մեր ժողովուրդը Փրանսացւոց սիրցնելու համար կը բաւէ այս գրքէն օրինակ մ'առնել ու տալ մեր Փրանսացի բարեկամներուն։ Չկայ եւրոպական լեզուով գրուած գործ մը, ուր հայ մարտիրոսութիւնն ու հայ հերոսութիւնը այնքան ազնիւ, յուզիչ ու խոր ձեւով պատկերացուած ըլլան ինչքան այս հօգը վէպին մէջ — որ նաեւ կը պատմէ ժուժկալ ու վեհ էջերու մէջ Փրանսական նաւատորմի նախախնամական փրկարար միջամտութեան հրաշակերպ դրուադը։ Յայտնի է այն արտակարգ ընդունելութիւնը եւ հաղուադէպ տարածումը զոր այս վերքը՝ քսանի չափ լեզուներու թարգմանուած՝ ունեցաւ։ Մեծ քննադատներ զայն համեմատութեան գրին Թուլթոյի Պատերազմ եւ խաղաղութիւն հրաշակերտին հետ։ Փրանսերէն թարգմանութեան յառաջարանը գրած է յայտնի վիպասան՝ Փրանսական Ակադեմիայի անդամ՝ Փիէր Պրնուա, որ ատենով իր մէկ վէպին մէջ՝ հետեւելով Լօթիի ու Փարէրի՝ հակահայ ու թրքամոլ էջեր ունէր եւ այդ յանցանքը ազնուօրէն քաւած է այս հակիրճ բայց սրտազին յառաջարանին մէջ, ուր կը յիշատակէ հատուած մը մեծ եղեռնին յատկացուած անգլիական Կապոյտ Գրքի այն վաւերաթուղթէն ուր պատուելի Անդրէասեան կը պատմէ՝ իբր մասնակից վկայ մը՝ Ճէպէլ Մուսայի քառասորեակի հայ դիւցազներգութիւնը, որով եւ ուրիշ օտար ընթերցող՝ այդ վէպին ընթերցումն սկսելէ առաջ՝ կը գիտնայ թէ անիկա մտացածին դէպքերու շարք մը չէ, այլ պատմական իրողութեանց վրայ հիմնուած գրական բարձր գործ մը, ուր հանճարեղ հեղինակը իր ճոխ ու խորաթափանց երեւակայութիւնը կիրարկած է իրականութիւնը աւելի ցայտուն, աւելի ուժեղ ու լիակատար կերպով պատկերացնելու համար։

Ռենէ Կրուսէի Խաչակրութեանց պատմութեան, որուն առաջին երկու հատորներուն վրայ արդէն նախորդ քրոնիկներուն մէջ խօսած եմ, Երրորդ հատորը որ վերջերս երեւցաւ, կը փակէ այդ հսկայ ուսումնասիրութիւնը քանի մը դար տեւող պատմական այդ տարօրինակ դիւցազներգութեան։ Այս երեք ստուար հատորները, ուր բազմահմուտ ու ճշդագատ հե-

զինակը օգտագործած է եւրոպական ու արեւելեան (մասնաւորապէս հայ) բոլոր աղբիւրները, ամենէն խոր ու անաչառ պատկերացումը եւ դատումը կը ներկայացնէ այդ գեղեցիկ ու հզօր կերպով սկսած ու տխուր կերպով վերջացած միջադպային դրուագին: Կրուսէ շատ ճշգրիտ ու արդար ձեւով ի վեր հանած ու զնահատած է Արեւելքի ու Արեւմուտքի այդ բաղձումին մէջ հայ ցեղի կատարած էական դերը: Կրուսէի այդ կոթողական դործը պէտք է զբաւնուի ու եւ է ուսումնասիրել եւ ազգասէր Հայոս մատենադարանին մէջ:

Լեւոն Կիւմիւշկէրտանի հատորը Տիգրան Երկաթի վրայ (Un ami oriental de Barrès, Tigrane Yergate), որ լոյս տեսաւ Շարլ Մօրասի ընդարձակ ու կարեւոր յոռաջարանով մը, մեծապէս գովելի աշխատութիւն մըն է: Կարապետ Պիլէզիբճի, որ անմահացաւ «Տիգրան Երկաթ» կեղծանունով զոր տուաւ ինքզինքին, մեր յեղէն բղիթած ամենէն նրբօրէն գեղեցիկ դէմքերէն մին եղաւ, եւ անոր պայծառաշող ու դժբաղդ, չքեղ ու եղբականօրէն կարճատեւ կեանքին ու փոքրածաւալ բայց բարձրարժէք դործին նուիրուած զիրք մը մեծարանքի պարտք մըն էր զոր յանուն հայ մտաւորականութեան մեղմէ մէկը պէտք է կատարել: Կիւմիւշկէրտան այդ պարտքն է որ կատարած է ջերմեռանդ ու երկիւղած սիրոյ ու յարգանքի խոր զգացումով մը եւ այդ գեղեցիկ ու ճոխ նիւթը վաշելչօրէն արտայայտելու համար ի յայտ բերելով դրական յատկութիւններ զոր արդէն իսկ ուրիշ դործերու մէջ ալ ապացուցած էր: Իր այս զիրքը մեծ ընդունելութիւն գտաւ Փրանսական հասարակութեան մէջ, մասնաւորապէս Պարէսի երկրպագուներուն մօտ՝ որ բազմաթիւ են, եւ փարիզեան մեծ թերթերէն շատերը (Թան, Քոմետիւս, Մաքէն, Լէ Նուվել Լիքեքէր, Աֆսիոն ֆրանսէզ, Փարիւսիտի, Էւն.) ընդարձակ ու ներբողալից յօդուածներ նուիրեցին անոր: Գիրքը լի է Տիգրան Երկաթի կեանքին վերաբերեալ չափեկան մանրամասնութիւններով որոնցմէ շատերը, հանդուցեալին դրած ու ստացած նամակներէն եւ իր անտիպ օրագիրէն քաղուած, Հայոց իսկ անծանօթ մնացած էին: Կան հոն ինչ ինչ պա-

կաններ (lacunes) որ կարելոր են, եւ մանրամասնութիւններ զոր թերեւս լաւագոյն պիտի ըլլար յայտաւել: Այդ գրքին եւ անով ոգուած հմայիչ դէմքին վրայ բոլոր ըսելիքս անհնար է որ այս քրոնիկիս մէջ ամփոփեմ, ամբողջ յօդուած մը կայ զրելիք, եւ զայն կը յուսամ որ շատ շանցած կարող կ'ըլլամ զրել եւ հրատարակել Անահիտի մէջ կամ այլուր:

Պ. Ֆիլիփ տը Զարայի զիրքը Մուսթաֆա Քէմալի մասին (Mustapha Kémal dictateur) ուշագրաւ աշխատութիւն մըն է: Օսմանեան պետութիւնը, որ Իթթիհատի շարադէտ պետերուն նախաձեռնութեամբ մեծ պատերազմին մասնակցեցաւ Գերմանիոյ կողքին, չարաչար պարտուեցաւ եւ հայ ժողովուրդին դէմ այդ պատերազմի ընթացքին իր դործած ահաւոր ոճիրին լիակատար պատիժը կրելու վրայ էր՝ անկախութիւնը կորսնցուցած, յաղթական Տէրութեանց միջեւ բաժնուած կամ անոնցմէ ոմանց ազդեցութեան ենթարկուած եւ կամ դաւերէ ի վեր թուրք լուծի տակ հեծող ընկի հին ժողովուրդներուն վերադարձուած երկիրնելու խումբի մը վերածուելով. ուստի պոլշեփի յեղափոխութեան յաղթանակը մէկ կողմէ, դաշնակից Տէրութեանց պառակտումներն եւ իրարու դէմ լարած շահամոլ էնթրիկները միւս կողմէ, զիւրացուցին Օսմանեան պետութեան աւերակներուն վրայ ազգայնական ու արդիական անխառն ու ամուր թուրքիա մը կանգնելու ձգտող թրք. շարժման մը յաջողութիւնը, որ, հակառակ արտաքին նպաստաւոր պայմաններուն, չէր կրնար սակայն տեղի ունենալ, եթէ թուրքերը չունենային այն քանի մը խնայցի ու կորովի պետերը որ անհրաժեշտ էին այդ վերականգնման դժուար դործը վարելու եւ աստուածապետական այլացեղ արեւելեան կայսրութեան մը տեղ զուտ թրքական եւ արդիաշունչ աշխարհական պետութեան մը կազմաւորման բարդ ծրագիրը արագօրէն իրականացնելու համար: Թուրքերը բաղդն ունեցան այդ պետերը գտնելու, եւ անոնց մեծազոյնը եղաւ Մուսթաֆա Քէմալ, իր կողքին ունենալով Իսմէթ փաշան, երկուքն ալ զինուորական ու զիւանադիտական մեծ յատկութիւններով օժտուած, իրար չսիրող, բայց իրար լրացնող

երկու մեծ ութեր: Ֆիլիփ տը Զարա, որ Իգմիր ծնած Ֆրանսացի մըն է, երկար ատեն թուրքիա ապրած՝ մօտէն ծանօթ է Արեւելքի իրերուն, այս հատորին մէջ թուրքիոյ վերականգնումն է որ կը պատմէ եւ Մուսթաֆա Քեմալի զերը ցոյց կուտայ ատոր մէջ: Հեղինակը անաչառ է. համակրութիւնը զոր ունի Մուսթաֆա Քեմալի տիպարին համար, չունի Իթթիհատի մարդոց հանդէպ, որոնց թերութիւնները — եւ ոճիրները — մատնատիչ կ'ընէ. ամբողջ զլուխ մը յատկացուցած է հայ ժողովուրդի դէմ գործուած եղեռնին, զլուխ որ՝ քանի մը մանրամասնութեան սխալներով հանդերձ՝ ճիշդ զգացումով մը գրուած է. ան արդար խստութեամբ մը կը դատէ նաեւ զաշխարհի Տէրութիւնները, իր երկիրն ալ մէջն ըլլալով, եւ անոնց ղեկավարներուն սխալներն ու տկարութիւնները ցոյց կուտայ: Քեմալականներուն իրենց յաղթանակէն յետոյ հայ ժողովուրդին հանդէպ ի յայտ բերած անվեհման, բացարձակապէս ժլատ ու չոր — նոյն իսկ յափըշտակիչ — վերաբերմունքը, որ տղեղ ու սխալ գիծ մըն է իրենց հայրենիքը փրկող եւ նոր թուրքիա մը ստեղծող այդ ութեղ հայրենասէրներուն մեծարժէք գործին մէջ, չէ նկատած Ֆիլիփ տը Զարա. բայց հակառակ այդ պակասին՝ ինչպէս եւ ուրիշ կարգ մը պակասներու կամ թերութեանց՝ իր գիրքը, լուրջ եւ աղնիւ ոգիով մը գրուած, լաւ հաւաքուած ու համախմբուած տեղեկութիւններով լի, արժէքաւոր գործ մըն է, ուեւէ այլու համար չահեկան:

Ա. Նաւարեան հատորի մը մէջ ամփոփեր է իր Ֆրանսերէն տաղաչափեալ եւ արձակ բանաստեղծութիւնները, *Poèmes d'Orient* ընդհանուր տիտղոսով: Այդ չորս շարքերէն երեքը ատենով արդէն երեւցած էին առանձին զրքոյկներով, առաջինը՝ *Les Sultanades* Օթթաւ Միրալոյի յառաջարանով, երկրորդը՝ *Le Soleil d'automne* Օ. Տորչէնի յառաջարանով, եւ *Trois Poèmes* էլէն Վաքարեսքոյի յառաջարանով. չորրորդը՝ որ կարծեմ ցարդ անտիպ մնացած էջերէ կը կազմուի, շարք մըն է կշռաւոր արձակով (կամ ազատ ոտանաւորով) քերթուածներու: Նաւարեան Ֆրանսերէն լեզուին ու տաղաչափութեան քաջատեղեակ հայ գրող մըն է,

եւ իր բանաստեղծութեանց մէջ եթէ կան որ ճարտար հետեւողութեանց տպաւորութիւնը կը թողուն, կան ալ որ անձնական նօթ մը ի յայտ կը բերեն՝ զրեթէ միշտ խնամուած, մերթնուր, մերթ ութեղ ձեւի մը մէջ: Սուլթանականք, Հիւկոյի Արեւելականքին ազդեցութիւնը կը զգացնէ. բայց կան հոն յաջող էջեր, որ թէեւ Ֆրանսերէն գրուած, հայկական ոգրերգութեան հայ երգիչներուն շարքին մէջ պատուաւոր տեղ մը գրաւել կուտան Նաւարեանին: Միւս շարքերուն մէջ ալ կան քնարերգական, նկարագրական կամ վիպերգական ուշադրաւ հատուածներ: Միրալոյի, Տորչէնի եւ տիկին Վաքարեսքոյի յառաջարանները փաղաքիչ տողերով գնահատած են Ֆրանսերէնով արտայայտուող այս հայ բանաստեղծին տաղանդը:

Ֆրանսերէնով՝ ինչպէս եւ հայերէնով՝ արտայայտուող հայ բանաստեղծներուն մէջ, ծանօթ է արդէն եւ փարիզեան մամուլին մէջ ջերմօրէն գնահատուած, մեր աշխատակից Արսէն Երկաթը: Ան քիչ օր առաջ ի լոյս ընծայեց ազատ ոտանաւորով գրուած Ֆրանսերէն քնարական բանաստեղծութեանց փոքրիկ հաւաքածու մը, *Le cantique de l'hiver* տիտղոսով: Նաւարեան Ֆրանսական ոտմանթիկ եւ պոնտական մեծ բանաստեղծներու աշակերտ մըն է, Արսէն Երկաթ աւելի արդիական Ֆրանսացի բանաստեղծներու կը հետեւի: Իր այս նոր հաւաքածուն ալ, ինչպէս նախորդները, կը պարունակէ էջեր որոնց սուր ինքնատպուլթիւնը հաճոյք պիտի պատճառէ նրբարուեստ քերթութիւն սիրողներուն:

Արսէն Երկաթի նախորդ հրատարակութեան մասին (*Le tisseur de soie* քերթուած, որուն մէկ հայերէն տարբերակը Անահիտի մէջ լոյս տեսաւ), Ֆերնան Լօ կը գրէ Քոմետիայի մէջ: «Արսէն Երկաթ հիւսած է նուրբ, զոգոյն հիւսկէն մը, ուր բանաստեղծութեան պրիսմակումները մեղմօրէն կը խաղան: Դժուար է այդ հատորէն մէջբերումներ ընել: Անոր խորին հրապոյրը ցրուած է եւ մարդ անոր թերթերը յամբօրէն թղթատած ատեն է որ կը զգայ անոր խորհրդաւոր ճառագայթումը:»

Ֆրանսերէնով արտայայտուող Հայերուն հոյլին վրայ աւելցաւ նոր դէմք մը եւս, մեր

սիրելի բարեկամին յայտնի ջլախտադէտ Տօքթ. Աղաջանեանի որդին, Georges Agadjanian, որ Սերժ Սթրաուս Ֆրանսացի գրողին հետ աշխատակցութեամբ՝ շարադրած եւ ի լոյս բնծայած է վէպ մը, Le cas de Christian Rozière: Ինչպէս իր քոյրը, որուն Մաթէնի մէջ հրատարակած սիրուն պատմուածքներուն վրայ Անահիտի ընթերցողներուն ուշադրութիւնը հրաւիրած եմ նախորդ քրոնիկներու մէջ, Ժօրժ Աղաջանեանն ալ ժառանգած է իր հօրմէն — որ ոչ միայն հոգեկան հիւանդութեանց հմուտ մասնագէտ մը, այլ եւ մեր ամենէն սրամիտ խօսակցողներէն մին է, — նուրբ դիտողութեանց եւ համեղ երգիծանքի յատկութիւնները: Այս վէպը կը կարդացուի հաճոյքով: Հոչակաւոր հեղնարան գրագէտ Թրիսթան Պերնար կը գրէ. «Մեծապէս, խանդավառօրէն շահագրգռուեցայ այս վէպով, եւ կը սիրեմ այս գիրքը իր քրմայքին ու իր ճշմարտութեանը համար:»

*

Ֆրանսերէն լեզուով արտայայտուող հայ արժէքաւոր ու յայտնի հրապարակագիր մըն է Լեւոն Սալաճեան, որուն մէկ նոր ու կարեւոր գործին վրայ (Encyclopédie balkanique, Պալ-ֆանեան Համայնագիտարան), Ժուրնալ տէ Տէպա կը գրէր վերջերս հետեւեալը. «Պ. Լեւոն Սալաճեան թերեւս Ֆրանսաբարբառ հրապարակագիրներէն այն է որ ամենէն աւելի կատարելապէս ու ճշգրտօրէն տեղեակ է պալքանեան խնդիրներուն: Ուստի պէտք է իրեն շնորհակալ ըլլալ որ ձեռնարկեր է հրատարակելու այս Պալֆանեան մշտատեւ Համայնագիտարանը, որուն առաջին հատորը նոր լոյս տեսաւ (71, Rue de Rennes): Այս առաջին հատորը կը պարունակէ շատ մանրամասն պարզաբանում մը պալքանեան երկիրներու մէջ արտաքին գործոց նախարարութեան պատմութեան ու կազմակերպութեան, կենսագրութիւնը այն նախարարներուն որ պատերազմէն ի վեր իրարու յաջորդեցին, յօդուած մը պալքանեան բանակներուն վրայ, ուսումնասիրութիւն մը Սահմանադրութիւններուն վրայ, շահեկան ու թանկագին յօդուած մը Պալքանեան Համաձայնութեան վրայ, կենսագրական յօդուածներ Պալքաններու արքայական ընտանիք-

ներուն եւ վեհապետներուն վրայ: Պ. Լեւոն Սալաճեան իր բոլոր խղճմտութիւնն ու եռանդը դրած է խմբագրելու այս առաջին հատորը, որուն պիտի յաջորդեն նոյնքան արժեքաւոր ուրիշ հատորներ: *

Կ'ուզեմ յիշատակել նաեւ այս շաբաթի մէջ՝ ուսերէն լեզուով շարադրուած եւ Լենինկրատի մէջ 1935ի ընթացքին երեւցած երկու հմտալից գործեր, որոնց գլխաւոր հեղինակները Հայեր են, այն է, Լեւիկիլատի հաւաքածուներու մէջ գտնուող Շահնամի ձեռագիրներու իրանական մանրանկարները, Գիւգալեանի եւ Տիաքոնոֆի, եւ Սաւանեան ոսկերչութիւն, Օրպէլիի եւ Թրեյլիի: Այս գիրքերէն առաջինը լոյս տեսած է Ֆիրտուսի յորելեանին եւ երկրորդը Լենինկրատի Իրանական Արուեստի Համաժողովին առթիւ: «Պարսկական Արուեստի եւ Հնագիտութեան Կաճառի պաշտօնաթերթը» իր 1935 Դեկտեմբերի թիւին մէջ չորս ու կէս էջ յատկացուցած է այս երկու գրքերուն: *

Պ. Ֆրէտէրիք Ֆէյտի, Ֆրանսացի հայադէտ մը, նախկին շրջանաւարտ Փարիզի Արեւելեան Լեզուաց Վարժարանին, եւ այժմ Վենետիկի Մուրատ - Ռափայէլեան Վարժարանին մէջ Ֆրանսերէնի ուսուցիչ, հրատարակել է արեւմտեան աշխարհարարի Ֆրանսերէն քերականութիւն մը, Grammaire de la langue arménienne moderne, dialecte occidental, որ, Ս. Ղազարու տպարանին մէջ լոյս տեսած, շատ լաւ գործ մըն է: Այդ օտարը աւելի ճիշդ ըմբռնած է — պէտք է ճշմարտութիւնն ըսել — մեր աշխարհարարի ոգին ու կանոնները, քան մեր Մխիթարեաններէն ոմանք, որ, ինչպէս Հ. Վ. Հացունին իր Ուղղագրութիւն եւ առօրինակութիւն հայերէնի գրքի այդ նիւթին նուիրուած գլխուն մէջ, գրաբարէն անպատեհ, անճաշակ ծայրայեղ փոխառութիւններով աշխարհարարը այլանդակելու տարօրինակ առաջարկներ կը ներկայացնէ: Այդ գործը ինծի կը թուի անթերի, բաց ի քանի մը մանրամասնութիւններէ, ինչպէս «Խնդրինք»ին մասին գրուածը, որուն համաձայն չեմ. այդ ընդունուած ու տարածուած սխալը այլ եւս արեւմտեան աշխարհարարի հարազատ ու բնական մէկ ձեւը դարձած է (ինքզինքիդ եկուր.

ինքնագինեմ ելաւ, ինքնագինեմ չեմ հանչնար) :

*

Արտաշէս Արեղեան հրատարակած է (Պերլին, 1936) գերմաներէն քերականութիւն մը արեւելեան եւ արեւմտեան աշխարհարար հայերէնի : Այս գիրքը աւելի լայն ծրագրով է յղացուած քան Պ. Ֆէյտիի գործը : սկիզբը ունի բաւական ընդարձակ ընդհանուր տեսութիւն մը աշխարհարար հայերէնի մասին, վերջը՝ արեւելեան եւ արեւմտեան հայ նոր գրականութեան հատընտիր էջերու ծագկաբաղ մը եւ բառարան մը : Այս լուրջ աշխատութիւնը կարեւոր պակաս մը կը լրացնէ :

Պուրէշի մէջ, Յ. Ճ. Սիրունի քանի մը ամսէ ի վեր սկսեր է հրատարակել հայ հին ու նոր մշակոյթը Ռումանացուց (եւ հայերէն չգիտցող սումանահայերուն) ծանօթացնելու օգտակար գործին նուիրուած ամսաթերթ մը, « Revista de cultura armeană » : Յարգ լոյս տեսած են երեք թիւեր, ճոխ եւ այլազան բովանդակութեամբ, որ ամբողջապէս կը կազմուի Հայոց հին ու նոր պատմութեան ու մեր ազգային մշակոյթի բոլոր ճիւղերուն նուիրուած յօդուածներով (ինքնագիր եւ թարգմանական), հայ գրականութեան հատընտիր էջերու սումաներէն թարգմանութիւններով : Իրենց աշխատակցութիւնը բերած են նախկին վարչապետ Փրոֆ. Եօրկա, որուն հովանաւորութեան տակ զրուած է այս հրատարակութիւնը, նախկին նախարար Հայազի Գրիգոր Թրանքու Եաշի, Քարլ Բօթ, Ճիւլիուս Օրենտի, Գ. Հ. Զամպաքճեան, Հ. Սահակ Կոզեան, Արտաշէս Արեղեան, Արշաւիր եւ Հայկ Աթթերեան, Գրիգոր Աւագեան եւ այլք. երեւցած են հոն նաեւ սումաներէն թարգմանութիւններ Ստիլկովսքիի, Վալերի Պրիւստֆի, Տօքթ. Վ. Թորգոմեանի, Յ. Քիւրտեանի եւ այս տողերը գրողին յօդուածներու, Կիւմիւշէրտանի Տիգրան Երկաթին վրայ թանի մէջ էմիլ Անրիոյի ընդարձակ յօդուածին, եւն. : Հանդէսը զարգարուած է հին ձեռագիրներու զարգացրութիւններով : Սիրունի այդ հին արուեստի նմաններու վերարտադրութեանց համար լայնորէն օգտուած է իմ Roseraieի հատորներէս, եւ շատ լաւ բրած է (եւ ինքս արտօնած էի

զինք այդպէս ընելու), բայց մոռցած է աղբիւրը նշանակելու :

Պուրէշի մէջ հրատարակուած է, տետրակի մը ձեւով, « Կ. Պոլսոյ Բժշկական Համալսարանի նախկին հայ ուսուցիչները » նիւթին վրայ Տօքթ. Վ. Թորգոմեանի Փրանսերէն հանկան աշխատութիւնը զոր 1932 Սեպտեմբերին Պուրէշ զուարուած Բժշկութեան Պատմութեան իններորդ Համաժողովին զրկած էր իրը հաղորդագրութիւն եւ ուր ի վեր հանած է այն կարեւոր դերը զոր հայ բժիշկ մը, Տօքթ. Շաշեան, Սուլթան Մահմուտ Բ.ի անձնական բժիշկը, ունեցած է Թուրքիոյ Բժշկական Համալսարանին հիմնարկութեան մէջ, եւ տեղեկութիւններ տուած է այն սասնելինը հայ հմուտ բժիշկներուն վրայ որ հետզհետէ զարգացող այդ Համալսարանին մէջ իր ուսուցիչ ծառայած են : Չենք մոռցած այն անձան ուսուցիչ բողոքը զոր այդ Համաժողովին մասնակցող ազգայնամոլ թուրք բժիշկներ եւ անոնց հետեւելով Պոլսոյ թուրք թերթերը բարձրացին, ուրանալով Պոլսոյ Բժշկական Համալսարանին հիմնարկութեան մէջ հայ մեծ բժիշկի մը խորհրդատուի, միջի դերը : այդ թիւ եւ չափ ու սահման չճանչցող մեծամոլ ցեղապաշտութիւնը, որ թուրք լեզուն աշխարհի բոլոր լեզուներուն մայրը եղած ըլլալ կ'երեւակայէ, թուրք մշակոյթը կը հռչակէ հնադոյն մարդկային մշակոյթներուն, անհերքելիօրէն Հայազիի ըլլալը որոշապէս ապացուցուած Սինան ճարտարապետի մը թրքացի ըլլալը հաստատուելու համար զուր տեղ անոր մարմինը դերեղմանէն կը հանէ ու դանկը կը զննէ եւ կը հերքէ այն հանրօգուտ դերը զոր Տօքթ. Շաշեան մը կատարեր է եւ որուն նման քեզմաւոր դերեր կատարած են՝ զարեւու ընթացքին՝ յօդուտ օսմանեան պետութեան եւ ամբողջ Արեւելքին՝ ա'յնքան ուրիշ տաղանդաւոր Հայեր ալ, այս տեսակ հիւանդագին ազգայնամոլութիւն մը վնասակար միայն կրնայ ըլլալ վերականգնած Թուրքիային եւ « իսլամ » կայսրութեան մը աւերակներուն վրայ նոր կազմուող թուրք ազգին :

*

Փրոֆ. Ն. Ազոնց կը շարունակէ հրատար

րակել Byzantion հանդէսին մէջ կամ այլուր իր հմտալից նորութիւններով լի Փրանսերէն ուսումնասիրութիւնները բիւզանդեան կայսրութեան մէջ հայ տարրի կատարած զերին, տուած մեծ գէմբերուն վրայ, ինչպէս եւ Հայոց հին պատմութեան այս կամ այն կարեւոր շրջանի կամ գէմբի մասին: Վերջերս՝ ատանձին տետրերով լոյս տեսան՝ Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales- ի երրորդ հատորէն (1935) քաղուած, ընդարձակ ու շահեկան յօդուած մը Աչոտ Երկաթի վրայ (Achot Erkat, ou de fer, roi d'Arménie de 913 à 929), Byzantion հանդէսին Ժ. Է. Ժ. Կատորէն (1935 եւ 1936) քաղուած՝ հետեւեալ երկու յօդուածները, Տարօնացիի Հայաստանի եւ Բիւզանդիոնի մէջ (Երկրորդ մաս), Մովսէս Խորենացիի Հայոց Պատմութեան բուականի մասին: Ազոնց, շատ հետո շ. Վ. Հացունիէն, որ վերջերս՝ զբոյցի մը մէջ՝ հիմնուելով խախուտ «փաստ»երու վրայ՝ կը կարծէր կարենալ Խորենացիին Ե. դարու մարդ ըլլալը հաստատել, համարու է (ու շատոնց ի վեր) շ. Ակինեանին, Փրոֆ. Յ. Մանանդեանին ու Գառնիկ Ֆնտղեանին, որոնք զայն՝ տարրեր պատճառարանութիւններով բայց միեւնոյն եզրակացութեամբ՝ Թ. դարու մարդ կը համարին: Խորենացիի Ե. դարու մարդ չըլլալուն ամենէն կարկառուն փաստերէն մին՝ ինչպէս եւ ինքս նկատել տուած էի Մովսէս Խորենացիի վրայ յօդուածիս մէջ (Անախիտ, Դ. տարի, թիւ 1-2), անոր բռնած ժխտական դիրքն է Մամիկոնեանց հանդէպ, ջատագովական կողմնակալ վերաբերումը ի նպաստ Բագրատունեան տոհմին: Ե. դարուն, ուր Մամիկոնեանք իրենց զօրութեան ու փառքի գագաթնակէտին վրայ էին, ու եւ է հայ մատենագիր բոլորիսի դիրք չէր կրնար բռնել. նոյնպէս՝ յաջորդ քանի մի դարերուն, ուր Մամիկոնեանք կը շարունակէին տակաւին կարեւոր դեր խաղալ: Խորենացիի պատմութիւնը գրուած կրնայ ըլլալ այնպիսի ատեն մը երբ Մամիկոնեանք սկսած էին տկարանալ եւ Բագրատունիք ապագայ տիրական ուժը դառնալու յոյսը կը ներշնչէին: Ազոնցութեան տակ Զափինեանի որ է. դարուն վերջերս կը գնէր Խորենացին եւ նոյն ինքն

Ֆնտղեանի որ այդ միջոցին նոյնպէս է. դարու մարդ կը համարէր զայն, եւ ալ անոր է. դարուն ապրած ու իր պատմութիւնը գրած ըլլալու թէգին յարած էի, իրեն վերադրելով սակայն հայկական ինքնավար պետութեան մը վերականգնման մէջ Բագրատունեաց երկու դար յետոյ կատարելիք դերը գուշակելու կարող հայրենասէր քաղաքագէտի սուր բնազդական հոտառութիւն մը: Արդ, անկից ի վեր շ. Ակինեան Խորենացիին Թ. դարու մարդ ըլլալը հաստատել ջանաց, բայց Ղեւոնդ Պատմիչի հետ զայն նոյնացնելու սխալը գործելով: Մանանդեան իր կարեւոր աշխատութեան մէջ՝ ուրիշ փաստերու վրայ հիմնուելով՝ անոր Թ. դարու վերջերս ապրած ըլլալն ապացուցանելու ձգտեցաւ: Այն շատ շահեկան ուսումնասիրութեամբ զոր այս պահուս կը հրատարակէ Անախիտի մէջ, Ֆնտղեան կ'ուզէ ապացուցանել Մանանդեանին բերած փաստերէն — զոր ամուր չի գտներ — տարրեր փաստերով, թէ Խորենացի Թ. դարուն վերջերս ապրած ու գրած է իր Պատմութիւնը, եւ ինչպէս նամակով մը ինծի յայտնած էր՝ Մամիկոնեանց եւ Բագրատունեաց հանդէպ Խորենացիի բռնած դիրքը Ֆնտղեանի փաստերուն մէջ կարեւոր տեղ մը կը բռնէ: Ազոնց, յիշատակելով Հանս Լեվիի մէկ նոր յօդուածը, ուր ան կը կարծէ թէ Խորենացիի Պատմութիւնը՝ Վասիլ Ա. կայսեր ակնարկութիւն մը պարունակելուն համար՝ գրուած պէտք է ըլլայ 876ի եւ 885ի մէջտեղ, կը հերքէ այդ կարծիքը՝ հաստատելով որ Խորենացիի ակնարկութիւնը Վասիլին չի վերաբերիր բնաւ, այլ ապահովապէս՝ պարսիկ թագաւորի մը, Վաղարշին, եւ Խորենացիի մասին կը գրէ հետեւեալը՝ «Գալով բագրատունեան ձգտումներուն, որոնցմով տոգորուած է Խորենացիի գործը, անոնք մեզ չեն պարտաւորեր Հայոց Պատմութեան գրչութեան թուականը մինչեւ Աչոտի արքայական գահ բարձրանալը յետաձգել: Խորենացիի բագրատունեան համակրութիւններուն կ'ընկերանայ անոնց հակառակորդներուն՝ Մամիկոնեաններուն՝ հանդէպ շարակամ զգացում մը: Արդ, Աչոտի օրով, Մամիկոնեանները այլ եւս ու եւ է դեր չէին կատարեր եւ շատոնց ի վեր քաղական թատերաբեմէն անհետացած էին:

Արծրունեաններն էին որ այդ միջոցին կը մըր-
ցէին Բագրատունեաց հետ : Խորենացիի ձգտու-
մը Մամիկոնեանները վար դարնելու՝ կ'ապա-
ցուցանէ թէ իր գործը դրուած է այնպիսի ա-
տեն մը ուր Մամիկոնեանները տակաւին իրենց
զերը աւարտած, իրենց վերջին բառը բռնած
չէին, բայց եւ այնքան տկարացած էին որ
պատմագրին սրտաւ աչքը կրնար ընդնմա-
րել թէ անոնց դատը կորսուած էր եւ թէ ա-
պագան այնուհետեւ պիտի պատկանէր անոնց
խոհեմ մրցակիցներուն, Բագրատունիներուն :
Այսինքն թէ Խորենացիի գործին թուականը
Մամիկոնեանց տոհմի մայրամուտի շրջանին
կրնայ ըլլալ : Այդ մայրամուտը եկաւ 775 տար-
ուան եղբարկան դէպքերէն յետոյ եւ վերջա-
ցաւ Մամիկոնեանց անհետացումով՝ որուն կը
գուգարկուէին առաջին յաջողութիւնները Ա-
շոտ Մսակերի (մեռած 826ին) որ Բագրա-
տունեաց զօրութեան ճամբարտ վերականգնիչն
եղաւ :

*

Քանի որ օտար լեզուով արժէքաւոր գոր-
ծեր արտադրող Հայերու վրայ կը խօսիմ,
պէտք է հաճոյքով յիշատակեմ նաեւ հոս անու-
նը հանճարեղ Հայու մը, որ օտար մեծ միջա-
վայրի մը մէջ հեղինակն է հանդիսացեր ոչ թէ
զրքի մը, այլ նշանաւոր գիւտի մը, որ անոր ա-
նունը ամենէն անմահ, ամենէն աշխարհաշու-
շակ անուններէն մին պիտի դարձնէ, այն է
անունը Տօքթ. Լ. Գասապեանի, որ Ամերիկայի
մէջ՝ գտած է մեթոտ մը մեռելներու մարմինը
կարծրացնելով յաւիտեան պահելու, այն վիճա-
կին մէջ, այն դոյնով զոր ունի ու եւ է մէկը
հոգին աւանդելէ անմիջապէս յետոյ : Կարելի
պիտի ըլլայ մեռելը պահել յաւիտեան՝ ոչ
միայն իր անեղծ կերպարանքով ու գոյնով,
այլ ինչ դիւրի մէջ որ ուղուի, պառկած, նրա-
տած, կամ սեղանի մը առջեւ՝ զրելու վրայ,
եւն : Ամերիկեան Քոնկրէսը, որուն ներկայա-
ցուցած է իր գիւտը Տօքթ. Գասապեան, եր-
կու տարի փորձեր կատարել տալէ յետոյ, մե-
նաշնորհ տուեր է անոր, յայտարարելով պաշ-
տօնապէս թէ այդ գիւտը քսաներորդ դարու

ամենէն կարեւոր գիւտերէն մէկն է : Տօքթ.
Գասապեանի գտած մեթոտին շնորհիւ, մեռե-
լին մարմնոյն պահպանումը կը կատարուի նոյն
խիկ լաւագոյն կերպով քան ինչ որ կը ստաց-
ուէր հին զմոսման մեթոտով, որուն սակայն
զաղտնիքը լիովին չէր գտնուած ցարդ : մինչ
Եգիպտացւոց զմոսմած մարմինները մազազաթի
դոյն առած են, այս գիւտով մարմինը իր
ընական դոյնը կը պահէ. զմոսմած մարմինը
փաթաթի մէջ կը պահուէր եւ փաթաթը քակ-
ուելու առեն մարմինը կրնար փշուրիլ, այս
գիւտով մարմինը ընդմիշտ անվթար կը մնայ :

Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ

Յ. Գ. — Յառաջի վերջին թիւերէն մէկուն
մէջ Արագ Ս. Ղազարու Մխարանութեան կը
թելադրէ հանդուցեալ Հ. Արսէն Ղազիկեանի
մարմինը Փատուայէն փոխադրել Վենետիկ :
Այդ խնդրանքը եւս՝ Անախիտի մէջ՝ մեծանուն
Մխիթարեանին մահէն անմիջապէս յետոյ ներ-
կայացուցի, եւ ատկից դատ նոյնը կրկնեցի նա-
խորդ Արքայօր եւ Հ. Փէշիկեանին ուղղուած
նամակներով : Այն առեն ինծի պատասխան-
ուեցաւ թէ Հ. Ղազիկեան միայնակ չէ Փատուա,
ուրիշ Մխիթարեաններ ալ, բաւական յայտնի
դէմքեր, որ հոն վախճանած են, այնտեղ են
թաղուած : Այդ պատասխանը զոհացուցիչ չէր.
Հ. Արսէն Ղազիկեան Ս. Ղազարու Մխարանու-
թեան մեծագոյն դէմքերէն մին եղած է, ա-
նոր վաստակը ընդարձակ է եւ թանկարժէք :
Անոր իրաւունքն է որ իր մարմինը հանդէպ Հ.
Արսէն Բագրատունիին ու Հ. Եղուարդ Հիւր-
միւլին մարմիններուն մօտ : Ս. Ղազարու Մխ-
արանութիւնը երկու պարտականութիւն ունի
այդ մեծ Մխիթարեանին հանդէպ, անոր կի-
սաւարտ թողած խոշոր աշխատութիւնը, Մա-
տեմազիտութիւնը, աւարտել ու հրատարա-
կել ու անոր մարմինը փոխադրել Ս. Ղազար :
Ուրախ եմ որ իմ եղբայրակիցներէս մին կու
զայ հիմայ ուժ տալ իմ բանաձեւած խնդրան-
քիս եւ նոյն խնդրանքը անգամ մը եւս կը դնեմ
Ս. Ղազարու նորընտիր Արքայօր եւ ամբողջ
Մխարանութեան առջեւ :
Ա. Զ.